

JÁN TIBENSKÝ

SLOVENSKO PO SZATMÁRSKOM MIERI A V PRVOM OBDOBÍ „OSVIETENSKÉHO“ ABSOLUTIZMU*

I

1. ZAHRANIČNÁ A VNÚTROPOLITICKÁ SITUÁCIA

Povstanie Františka Rákócziho skončilo 29. marca 1711 mierom v Szatmári. Dňa 1. mája vytiahlo kurucké vojsko v plnej zbroji v počte 11—12 tisíc mužov na čele s gr. Alexandrom Károlyim na kismajténske pole a zložilo zástavy k nohám labanckého generála Jána Pálffyho. Tým sa ukončila vážna etapa aj v dejinách slovenského ľudu.

Habsburgovci viedli na západe ťažké boje o „dedičstvo španielske“ a ich medzinárodná situácia po smrti Jozefa I. sa zhoršila. Preto si nový panovník Karol III. za každú cenu chcel uvoľniť ruky v Uhorsku. Bojaschopnosť kuruckých vojsk po zatlačení revolučného sedliactva do pozadia postupne upadala. Vyhladované, zle platené kurucké žoldnierske vojská nechceli ďalej bojovať. Medzi zbídenými masami roľníctva trpko sklamanými sľubmi Rákócziho, začala sa dvíhať hrozivá vlna nespokojnosti. Preto uhorská šľachta, aj keď mala k dispozícii stále ešte 30 tisícové vojsko a držala niektoré pevnosti, rozhodla sa kapitulovať so zbraňou v ruke; preto dvor, hoci mal v Uhorsku vojenskú prevahu (50 tisícové vojsko), ochotne prijíma ponúkané podmienky.

Szatmársky mier je kompromisom medzi uhorskou šľachtou a viedenským dvorom. Šľachta presadila potvrdenie svojich stavovských privilégií, predovšetkým nezdanieľnosť a feudálnu uhorskú ústavu, Habsburgovci zasa „na večné časy“ dedičnosť uhorskej koruny. Štátoprávny vývin uhorského štátu sa definitívne odkláňa od štátoprávneho vývinu českého, smerom k dualizmu. Uhorská šľachta sa szatmárskym mierom zachránila pred „Bielou horou“, jej osudu sa však nevyhli národy a ľud uhorského štátu. Viedenský absolutizmus sa ani po szatmárskom miери nevzdal centralizačných plánov voči Uhorsku, volí

* Táto stať v tomto rozsahu bola napísaná pre prvý zväzok *Dejín ČSR*. Pretože však v *Dejinách* vyjde zhustená a skrátená približne o 30—40%, takže z nej mnohé, najmä faktické údaje vypadnú, považujeme za užitočné, aby v pôvodnom rozsahu vyšla aj v HČ a súčasne boli naši čitatelia informovaní o charaktere práce na československých i slovenských dejinách.

Redakcia.

si iba iné prostriedky ako v Českých zemiach. Dvor ani po szatmárskom mieri neobnovuje územnú jednotu uhorského štátu. Sedmohradsko ostáva samostatným kniežatstvom, južné pohraničné oblasti, tzv. Vojenská hranica je podriadená viedenskej vojenskej rade a podobne aj časť novodobytého územia, tzv. Neoaquisticum, podlieha dvorskej komore, ktorá ho bez ohľadu na uhorský snem predáva alebo darúva. V tejto dobe, podobne ako v Čechách po Bielej hore, získali cudzinci v Uhorsku rozsiahle majetky. Panovník široko využíval rezervované kráľovské práva, ktoré mu zabezpečovala ústava, avšak najúčinnjším prostriedkom centralizačného úsilia viedenského absolutizmu v Uhorsku v 18. stor. stala sa hospodárska politika dvora. K postupnému hospodárskemu, politickému i vojenskému podriaďovaniu Uhorska dochádza v zápätí po szatmárskom mieri. V tomto čase stroskotali nádeje Habsburgov na vytvorenie svetovej ríše a na koloniálny výboj. Zo „španielskeho dedičstva“ dostali iba nepatrný zlomok, a preto obracajú oči opäť na východ. Dochádza k obnoveniu bojov s Turkami, ktorí sú úplne vytlačení z uhorského územia (požarevacký mier 1718). Týmto všetkým sa Habsburgovcom uvoľňujú ruky pre dôsledné presadzovanie centralizačných plánov v Uhorsku. Ich hlavným pomocníkom v tomto podrobovaní a ovládaní uhorského štátu bola sama vlastná vládnúca trieda — uhorská šľachta.

Úzky triedny egoizmus uhorskej šľachty, bez ohľadu, či išlo o šľachtu maďarskú alebo slovenskú, magnátov, cirkevnú hierarchiu, šľachtu strednú alebo drobné zemianstvo, dosahuje práve v 18. stor. svoj kulminačný bod a ocitá sa v priepastnom rozpore s celým spoločenským vývinom, so záujmami uhorských národností a ľudu. V pomere k štátu prepadla šľachta úplnému anarchizmu, takmer navlas podobnému anarchizmu poľskej šľachty. Priamo krčovite sa usilovala udržať staré poriadky a prežitie feudálne inštitúcie. Jej hlavný a životný politický záujem v 18. stor. sa sústredil na obhájenie stavovských privilégií, najmä na výsady neplatiť dane, a ochotne sa podriaďovala všetkým požiadavkám dvora, len ak sa netýkali jej záujmov. Karol III. i Mária Terézia veľmi obratne využívali toto úzkoprse sobectvo uhorskej šľachty, aby stále užšie podriaďovali Uhorsko politicky záujmom monarchie a hospodársky mladému, ale pomerne rýchle sa rozvíjajúcemu rakúskemu trhu.

Nástrojom dvorskej politiky stal sa v prvom rade sám uhorský snem, v ktorom hlavné slovo mali magnáti a vysoká cirkevná hierarchia. Sídлом snemu bola Bratislava. Pre jeho pomer k panovníkovi je charakteristická zásada, že „k Bohu a ku kráľovi môžeme prísť iba s prosbami“. Ak na snemovej pôde padli návrhy proti intenciám dvora, boli v zárodku udusené, ak mohli byť všeobecne užitočné, nevošli ani v zákon, ani do života, pretože snem nevedel zaistiť potrebné finančné prostriedky. Zákony vynesené uhorským snemom sú jednoznačne namierené proti uhorským národnostiam a ľudu, sú krivým zrkadlom triednych záujmov uhorskej šľachty a dvora.

Takýto charakter má najmä zákon o zriadení spoločnej uhorskej armády z roku 1715. Formálnou zámienkou pre jej vytvorenie bolo pre obe strany ešte stále nezlíkvované turecké nebezpečenstvo, fakticky však šľachta chcela mať v armáde nástroj proti nespokojnému roľníctvu, dvor ju potreboval pre svoje

agresívne plány, proti ľudu — i proti samej šľachte. Pretože šľachta, aby si ubránila „morálny“ nárok na nezdaniteľnosť, zachovala pri živote zastaralú feudálnu insurrekciu, prešli všetky farchy spojené s udržovaním tejto armády, finančné náklady i daň z krvi, na ramená slovenského a maďarského nevoľníka. Spoločná armáda v Uhorsku, v ktorej boli dve tretiny cudzích vojakov, dôstojnícky zbor zväčša nemecký a ktorá bola priamo podriadená vojenskej rade vo Viedni, plnila nádeje. Cez celé 18. stor. bola prvá nasadzovaná na potlačenie roľníckych povstaní. So zákonom o spoločnej armáde v Uhorsku politicky úzko súvisí zákon o pragmatickej sankcii, ktorý schválil uhorský snem roku 1722/23. Týmto zákonom, ktorý zabezpečoval Habsburgovcom dedičnosť uhorskej koruny aj v ženskej vetvi a ktorý deklaroval nerozlučiteľnosť Uhorska s dedičnými zemiami na večné časy, vzdala sa uhorská šľachta, podobne ako šľachta česká, práva rozhodovať o osude vlastnej krajiny.

Vo verejnosprávnych uhorských inštitúciách sa vplyv Viedne uplatňoval ešte priamočiarejšie, pretože ich úradníci boli platení zo štátnej pokladnice. Najvplyvnejším úradom bola uhorská dvorská kancelária so sídlom vo Viedni. Na jej čele stál kancelár. Okrem neho pôsobili tu štyria radcovia a referenti. Funkcia uhorskej dvorskej kancelárie bola podobná ako funkcia kancelárie českej. Bola úradom panovníka, cez ktorý sa na jednej strane expedovali kráľovské nariadenia, predkladali návrhy a žiadosti, na druhej strane bdela nad vykonávaním zákonov a kráľovských príkazov. Nebola však závislá iba od panovníka, ale čiastočne aj od tajnej rady a často boli jej nariadenia iba prekladmi nariadení určených pre dedičné zeme.

Inou dôležitou inštitúciou bola Kráľovská miestodržiteľská rada, ktorá vzniká roku 1723 reorganizáciou palatínskeho (miestodržiteľského úradu). Jej sídlo bolo v Bratislave. Na čele Miestodržiteľskej rady stál palatín. Okrem neho mala 22 členov, ktorých platil a menoval kráľ z radov magnátov, cirkevnej hierarchie a šľachty. Svojim zložením reprezentovala Miestodržiteľská rada záujmy šľachty, ale postupne vytvoril z nej panovník úplne svoj nástroj. Na zasadaniach Miestodržiteľskej rady sa od začiatku zúčastňoval nemecký inšpektor, ktorý tu postupne nadobudol rozhodujúci vplyv. Okruh činnosti Miestodržiteľskej rady sa vytváral postupne. Jej najdôležitejšou úlohou bolo vybavovanie záležitostí spojených so spoločnou armádou: rozpis vojenskej dane na stolice a jej vyberanie, regrutačky, vyživovanie a ubytovanie vojska a pod. Už roku 1723 vytvoril sa pri nej samostatný komisariát, na čele ktorého stál jeden z členov Miestodržiteľskej rady ako director commissariati. Tomuto podliehali provinciálni komisári, najprv 4, potom 6—7, ktorí spolupracovali s vojenským komisariátom a s komisármi v stoliciach. Neskoršie sa okruh činnosti Miestodržiteľskej rady rozšíril o záležitosti cirkevné (správa základnín) a súc ovládaná katolíckymi magnátmi a cirkevnou hierarchiou smutne sa preslávila prenasledovaním protestantov. Miestodržiteľskej rade pripadla aj regulácia hospodárskeho života v mestách a župách, prirodzene, jej zásahy nesmeli byť v rozpore s privilégiami šľachty. Činnosť Miestodržiteľskej rady sa neobyčajne rozrástla do šírky najmä za Márie Terézie.

Financie uhorského štátu spravovala aj naďalej uhorská komora, ktorá bola

priamo podriadená komore dvorskej. Táto jej závislosť je vyjadrená aj v jej personálnom obsadení. Z dvanástich radcov šiesti boli Nemci, úradníctvo bolo zväčša nemecké. Dvor úplne ľubovoľne disponoval a nakladal s príjmami z Uhorska, či už išlo o vojenskú daň, regál zo soli, príjmy z baní, komorných i korunných majetkov, z pošty a pod. Od roku 1714, keď po viacerých predchádzajúcich pokusoch bola vo Viedni 1714 založená štátna úverová banka, financujúca štátne potreby, Universal Bancalita (roku 1714 si otvorila kanceláriu aj v Bratislave), odvádza uhorská komora príjmy z Uhorska priamo cez ňu a jej styk s dvorskou komorou sa obmedzuje iba na otázky hospodárske. V tejto dobe bola k uhorskej kancelárii pripojená aj komora spišská a napriek protestom uhorskej šľachty bola zavretá mincovňa v Bratislave. Takto slovenský ľud spolu s ľuďmi ostatných uhorských národností prispieva na krytie štátneho deficitu, ktorý v súvislosti s dlhými korisťníckymi vojnami Habsburgovcov v prvej polovici 18. stor. neustále rástol.

Proti vôli šľachty bolo za Karola III. zorganizované aj uhorské súdnictvo, ktorým sa zaoberal snem už od roku 1715. Roku 1723 bola Sedmipanská tabula doplnená ôsmym členom a jej sídlom sa stal Budín. Predsedal jej palatín alebo kráľovský sudca. Kráľovská kúria stala sa permanentne pôsobiacou súdnou inštanciou. V tomto roku sa konečne zriadili aj štyri dištriktuálne tabule, z ktorých na Slovensku boli dve: v Trnave a v Prešove. Všetky tieto inštitúcie boli šľachtickými súdmi a zapodievali sa prevažne majetkovými spormi. Súдне záležitosti poddaných ostali aj naďalej v právomoci panskej stolice a župy. Uhorské právo malo v prvej polovici 18. stor. skrz naskrz feudálny charakter, čo vyplývalo najmä z toho, že až do roku 1844 ostal v platnosti zákon, podľa ktorého jedine šľachtic mohol v Uhorsku vlastniť pôdu, a šľachta, najmä stredná a zemianstvo krčovite sa pridŕžalo zastaralého zákoníka Werbőczyho.

Jedinou inštitúciou, ktorá vytrvale odporovala centralizačným snahám dvora, bola stolica. Stoličná samospráva bola úplne v rukách miestnej šľachty, u ktorej triedny egoizmus, doplnený úzkym lokálnym záujmom a obzorom, dosiahol karikatúrnu podobu. Voľby — reštaurácie stoličného úradníctva boli vždy sprevádzané rozsiahlym podplácaním drobného zemanstva (kortešačky) a stali sa výbornou školou pre maďarských liberálov v 19. stor. Hospodárenie i úradovanie v mnohých našich stoličiach možno označiť ako turecké. Tento stav bol pre slovenský vývin o to tragickejší, že kompetencia stolic bola pomerne široká. Od roku 1608 v poslednej inštancii rozhodovali o osude nevoľníctva, v 18. stor. v súvislosti so zriadením spoločnej armády, ako aj v súvislosti s reformami panovníkov okruh ich pôsobnosti, aj keď zväčša proti ich vôli, neustále rastie. V 18. stor. stoličná samospráva po stránke hospodárskej, sociálnej i politickej bola konzervátorom feudálnej roztrieštenosti.

V prvej polovici 18. stor. bolo treba nevyhnutne riešiť u nás mnoho základných a páľčivých problémov hospodárskych, sociálnych i politických. V 18. stor. nebola však u nás ani trieda, ani jednotlivci, ktorí by vedeli riešiť tieto problémy zhodne so spoločenským vývinom.

Od polovice 16. stor. až do konca 17. storočia bolo na Slovensku ťažisko nielen politického, ale aj hospodárskeho a spoločenského života v uhorskom štáte. Po vyhnaní Turkov nastáva jeho postupné presúvanie na juh. Hospodársky a sociálny vývoj aj v 18. stor. je veľmi úzko spojený s vývojom v celom štáte.

Podrobnú, aj keď nie celkom spoľahlivú informáciu o stave obyvateľstva, o hospodárskych a spoločenských (vlastníckych) pomeroch na Slovensku na začiatku 18. stor. nám poskytujú sčítania ľudu z roku 1715 a 1720, urobené za účelom vyrubovania daní. Výsledky sčítania a hlásenia komisárov predstavujú neobyčajne smutný obraz o živote nášho ľudu na začiatku 18. stor.

Po szatmárskom mieri boli u nás pomery v mnohom ohľade podobné stavu Českých zemí po tridsaťročnej vojne. Viac ako dvestoročné boje s Turkami, ktorí posunuli hranicu svojho panstva až na naše územie, ich pustošiace lúpeživé vpády na Slovensko a šľachtické povstania, odohrávajúce sa zväčša na slovenskom území, vyžiadali si mnoho obetí na ľudských životoch. Na začiatku 18. stor. strádaním a hladom vysilené obyvateľstvo bolo zdecimované cholerou, takže sa jeho počet v rokoch sčítania pohyboval okolo pol milióna (počet slovenského obyvateľstva v Uhorsku sa odhaduje na 24% celého počtu Uhorska — 1,8 mil.). Sčítania zaznamenali na Slovensku okolo 3800 obcí, boli to však dedinky veľmi malé, v ktorých sa počet zdanených hospodárstiev pohyboval zväčša od 11 do 25. Mnoho obcí bolo vôbec opustených, mnohé boli poloprázdne. Ich obyvateľov vyhubili vojny, mor alebo utiekli pred útlakom feudálneho zemepána do iných stolíc, na územie opustené Turkami alebo aj do susedných štátov. Obyvateľstvo, ktoré tu ostalo, žilo biedne v malých domoch z nabíjanej hliny alebo z dreva, pokrytých slamou, v zriedkavých prípadoch šindľom. Sčítací komisári takmer vo všetkých stoliciach hovoria o neopísateľnej biede ľudu.

Takmer výlučným prameňom výživy obyvateľstva na Slovensku ostáva stále poľnohospodárstvo — pestovanie obilnín a chov dobytká. Pestuje sa predovšetkým jačmeň, raž, ovos, menej pšenica. Čierny ovsený chlieb bol najrozšírenejšou potravou ľudu. V južných stoliciach bola známa aj kukurica, ale pestovala sa prevažne v záhradkách, aby sa od nej nemuseli platiť poddanské dávky. Vinohradníctvo bolo najrozšírenejšie v Bratislavskej a v Nitrianskej stolici, ďalej v Honte a v Zemplíne. V prvej polovici 18. stor. začali sa u nás dorábať aj kvalitnejšie druhy vína. V tomto období robia sa v Bratislavskej župe aj prvé pokusy s pestovaním tabaku. Jeho väčšiemu rozšíreniu bránia zákazy fajčiť i pestovať ho, ktoré vydali mnohé stolice. Záhradníctvo začína sa u nás rozvíjať vo väčšom meradle už od 17. stor., najmä na okolí bankských miest a Bratislavy. Nitrianska stolica a Krupina boli známe ovocinárstvom. Včelárstvo bolo rozšírené v Honte, na Spiši, v Šariši a vo Zvolenskej stolici, z miest boli produkciou medu povestné Levoča a Rožňava. Lan a konope, z ktorých si ľud vyrábala základné časti odevu, boli rozšírené po celom Slovensku, najmä v severných stoliciach: Trenčianskej, Turci, Liptove a Orave, ďalej na Spiši a

Šariši. V Turci už na začiatku 18. stor. z rôznych rastlín lisovali oleje, v Nitranskej bolo rozšírené pestovanie šafranu.

Poľnohospodárska výroba bola však na neobyčajne nízkom stupni. Cez celé 18. stor. prevládal na Slovensku všeobecne trojpoľný systém (oziminy, jaryny, úhor), ale ojedinele stretávame sa u nás, predovšetkým v spustošených oblastiach, trpiacich nedostatkom obyvateľstva (Abovská i na Orave), ešte aj so systémom dvojpoľným, ďalej s hnojením, hoci jeho účinok na zvýšenie výnosu pôdy pre nedostatok hnoja bol malý. Poľnohospodárska technika bola primitívna a vyvíjala sa veľmi pomaly. Platí to nielen o obrábaní poddanskej pôdy, ale aj o veľkostatku, kde poddaný prenášal svoju prax a skúsenosti. Pôda sa rozorávala drevenými pluhmi, obilie sa žalo kosákmi a ešte na konci storočia je Juraj Fándly nútený vyvracať naivné predsudky ľudu voči koseniu kosou. Mlátenie obilia cepami sa vždy pretiahlo až do zimy. V južných stoliciach niekde aj dobytok (ako kedysi v starom Egypte) vyšliapaval zrno z klasov. Sýpkky boli v prvej polovici 18. stor. aj na šľachtických majetkoch zriedkavosťou a obilie sa uskladňovalo v tzv. zbožných jamách, kolmo vyhlbených a vypálených a majúcich tvar staroslovanských obilníc. Prirodzene, v dôsledku tejto primitívnej techniky bol aj výnos pôdy neobyčajne malý. Zasiate zrno vracalo úrodu priemerne trojnásobnú, na severe nižšiu, v južných stoliciach vyššiu.

Chov dobytka, ktorý bol popri poľnohospodárstve hlavným zdrojom výživy a najmä peňažných príjmov, mal tiež nízku úroveň. Pestovanie krmovín (rôznych druhov ďatelín) bolo u nás takmer až do konca storočia neznáme, lúky boli zanedbané a ich kultivovaniu sa nevenovala žiadna pozornosť. Pre nedostatok krmu bol dobytok väčšiu časť roka pod holým nebom, a preto bol málo kvalitný. Okrem toho v prvej polovici 18. stor. bol na Slovensku všeobecný nedostatok ťažného statku, čo bolo jednou z príčin, že mnoho ornej pôdy ostávalo neobrobenej a poddaní z roľníkov klesali medzi želiarov. Chov oviec bol rozšírený najmä v horských oblastiach stredného a severného Slovenska a robil sa ešte stále polokočovným spôsobom.

Proti ničivým silám prírody bol ľud úplne bezmocný. Jeho príbytky i úrodu ničili časté požiare, ktorým padali za obeť celé dediny. Nie menším nepriateľom boli záplavy riek Dunaja, Tisy a najmä Váhu, ktorými sa v rokoch 1729 a 1751 zapodieval aj uhorský snem, ale ku konkrétnym opatreniam nepriročil. Ak nastali neúrodné roky, ako to bolo roku 1726 a 1738, zachvacoval hlad jednotlivé stolice, od seba navzájom nielen administratívne, ale aj hospodársky a komunikačne izolované, ba aj celú krajinu.

Príčiny nízkej produktivity poľnohospodárskej výroby, chudoba a bieda ľudu netkveli v primitívnej agrotechnike a prírodných pohromách. Zastaralá agrotechnika, jej pomalý vývin boli iba dôsledkom rastúceho útlaku a vykorisťovania slovenského nevoľného roľníka feudálnym zemepánom.

V prvej polovici 18. stor. podobne ako v Českých zemiach aj na Slovensku vrchol feudalno-nevoľníckeho zriadenia. Súvisí to bezprostredne s vytváraním kapitalistického trhu v západnej Európe, najmä v západnej časti habsburského mocnárstva, v rakúskych a Českých zemiach. Tento proces mal vážne dôsledky pre hospodársky i sociálny vývin Slovenska. Šľachta totiž, ktorá bola hlavným

konzumentom tovarovej výroby, všemožne sa usiluje zvyšovať produkciu poľnohospodárstva, predovšetkým obilia pre vývoz. Toto malo za následok neustále zhoršovanie postavenia poddaných u nás, rast ich hospodárskeho vykorisťovania i mimoekonomického násilia. Podobný vývin pozorujeme nielen na Slovensku, ale aj v celom Uhorsku, v Českých zemiach a vo východnej Európe vôbec, jednako však, pokiaľ ide o Slovensko, je tu niekoľko špecifických zvláštností.

Zatiaľ čo v Českých zemiach po bitke na Bielej hore a tridsaťročnej vojne počet šľachty značne poklesol a v nasledujúcich storočiach nerastie úmerne s rastom obyvateľstva, v Uhorsku za Karola III. počet šľachtických rodín sa pohyboval od 25 000 — 28 000 a rástol rýchlejšie ako počet ostatného obyvateľstva. Za Márie Terézie je už 32 000 šľachtických rodín a na konci 18. stor. počet šľachty presahuje 300 tisíc. Na slovenské územie sa pred tureckou záplavou prisťahovalo mnoho šľachtických rodín, ktoré sa tu usadili natrvalo, takže v 18. stor. viac ako polovica celej uhorskej šľachty bola na slovenskom území. Napr. v prvej polovici 18. stor. len v samej Bratislavskej stolici žilo 2300, v Nitrianskej 1500, v Komárňanskej 1100, v Trenčianskej, Gemerskej a Zemplínskej po 1000 šľachtických rodín, zatiaľ čo v niektorých južných župách Uhorska, opustených Turkami, počet šľachtických rodín nedosahoval ani sto. Aj keď sa tento nepomer postupne vyrovnával, úplná rovnováha sa nikdy nedosiahla. Prirodzene, toto sa odrazilo na Slovensku aj v pomere medzi poddanskou a zemepanskou pôdou, a to v neprospech poddaných.

Južné stolice uhorského štátu, opustené Turkami, boli spustošené a takmer ľudoprázde. Prisťahovalci, ktorí sem prichádzali od začiatku 18. stor., mali k dispozícii skoro neobmedzené množstvo pôdy. Každý mohol obrobiť toľko, koľko vládal. V prvej polovici 18. stor. prevládalo tu extenzívne obrábanie pôdy a pozorujeme dokonca návrat k formám občinného hospodárenia. Zatiaľ na Slovensku sa v niektorých stoliiciach stretávame s relatívnou preľudnenosťou, vo všetkých stoliiciach s nedostatkom poddanskej pôdy a jej neustálym drobením. Napr. v Šariši alebo v Turci takmer nenachádzame roľníkov, ktorí by sedeli na celej sesii. Väčšina ich hospodári na štvrtine, osmine, šestnástine alebo dokonca aj na menšej časti poddanskej usadlosti. Podobne to bolo aj v úrodnej Bratislavskej a v iných stoliiciach. Tento nedostatok pôdy a toto „preľudnenie“ bolo však iba relatívne. Súčasne totiž nachádzame vo všetkých krajoch Slovenska, najmä však v stoliiciach Oravskej, Liptove a Zemplíne veľké plochy poddanskej pôdy ležajúc ladom, neobrobené — pusté. Ich držiteľia zahynuli v nepokojoch 17. stor., vyhubila ich cholera na začiatku 18. stor., alebo, nevládajúc ďalej znášať vykorisťovanie svojich feudálov, utekajú do susedných štátov alebo na uhorskú nížinu. Vo veľmi mnohých prípadoch stávajú sa z poddaných roľníkov želiari proste preto, že nemajú ťažný statok a musia sa preto vzdať obrábania pôdy. Od začiatku 18. stor. začína sa táto zlá situácia slovenského poddaného, pokiaľ ide o držbu pôdy, rapidne zhoršovať. Práve v súvislosti s rozvojom tržnej výroby poľnohospodárskych výrobkov, najmä obilia, už od 17. stor. začína sa rozmáhať vytváranie feudálneho veľkostatku, ktoré v prvej polovici 18. stor. rýchle postupuje a má za následok rýchly pre-

sun držby pôdy z rúk poddaných do vlastnej držby feudálov. Tento proces opäť prebehol na Slovensku, najmä na západnom, rýchlejšie ako v južných častiach Uhorska.

Vytváranie feudálneho veľkostatku malo niekoľko fáz. Spočiatku sa zemepáni usilovali sceliť svoje rozptýlené pozemky a pričleňovali k nim predovšetkým pustú pôdu. Tak to bolo v južnom Uhorsku ešte aj cez prvú polovicu 18. stor. Neskoršie však prevládlo pri zakladaní a rozširovaní majerov predovšetkým násilné zaberanie poddanskej pôdy. Tento spôsob prevládol na Slovensku už od začiatku 18. stor. Sčítací komisári už v rokoch 1715 a 1720 takmer v každej slovenskej stolici zaznamenávajú prípady násilných záberov poddanskej pôdy. Tak napr. v Liptove iba v období medzi obidvoma sčítaniami odňali zemepáni poddaným 6004 prešp. jutár polí a 2651 prešp. jutár lúk, v Šariši poklesla poddanská orná pôda o 10 000 jutár polí a 2597 jutár lúk. Podobné rozsiahle okrádanie poddaných o pôdu konštatujú v Nitrianskej, Tekovskej, v Turci, v Honte a v Gemeri. Prirodzene, zemepáni odníмали poddaným najkvalitnejšiu pôdu, ktorú pripájali k svojim majerom, alebo tam, kde ešte neboli dosť priaznivé podmienky (vzdialené tržné strediská) ju opäť prenajímali — avšak za zvýšený nájom (niekde až štvrtina výnosu). Rast veľkostatku na úkor poddanskej pôdy môžeme sledovať u nás cez celé 18. a i v prvej polovici 19. stor. Podľa Gregora Berzeviczyho, pokrokového národohospodára z východného Slovenska, na konci 18. stor. v rukách šľachty bolo už 16/20 ornej pôdy, v rukách poddaných iba 4/20. Avšak okrádanie slovenského poddaného o pôdu nebolo jediným dôsledkom vytvárania veľkostatku. Zemepanské majere obrábali výlučne nevoľníci, a preto s ich rastom zároveň rastú aj poddanské povinnosti roľníkov.

Na začiatku 18. stor. prevažná časť príjmov feudálov na Slovensku je vydreťá priamo od nevoľných roľníkov a prevláda nad príjmami z vlastnej produkcie. Slovenský poddaný, podobne ako v predchádzajúcich storočiach, odovzdáva svojmu zemepánovi desiatu čiastku z úrody, podobne i cirkvi a okrem toho príležitostné „dary“ v naturáliách. Postupne ako sa šľachta zapája do tovarovej výroby, či už ako konzument alebo producent, stupňuje všestranné vykorisťovanie svojich poddaných. Takmer všeobecne sa zvyšujú dávky v peniazoch, hlad po ktorých sa nám obzvlášť zjavne ukazuje na neustálom raste poddanských dávok zemepanských mestečiek, ktoré svoje povinnosti odvádžajú v peniazoch. Podobne sa usilujú zemepáni (najmä veľkí) zmeniť naturálnu rentu na rentu v peniazoch. Uviedli sme už tiež, že šľachta na mnohých miestach pôdu, o ktorú okradla svojich poddaných, znova prenajíma, ale využíva túto príležitosť na zvýšenie poddanských dávok — za ôsmu, siedmu, niekde dokonca aj za štvrtú čiastku. Týmto sa najmä v prvej polovici 18. stor. neobyčajne rozrástla zvláštna vrstva poddaných, hospodáriacich na panskej pôde, tzv. poddaní zmluvní — taxalisti. Zemepáni využívajú každú príležitosť, aby vydreli od poddaných peniaze. Nútia ich, aby im pod tržnú cenu predávali svoje výrobky, ktoré potom oni sami výhodne speňajújú, alebo na druhej strane poddaní musia často kupovať zemepanské víno, pivo, mäso a iné, často skazené produkty, pričom niektorí priamo určujú kvantum, ktoré musia poddaní zakú-

piť. Obnovujú aj „právne“ nároky na celý rad drobných poddanských platieb (mostné, mýtné a pod.), hoci často vecné nároky už dávno zanikli. Tam, kde šľachta prešla k hospodáreniu vo vlastnej ríži, rýchle stúpajú roboty, pretože, ako sme už uviedli, feudálne alódiá obrábali výlučne nevoľníci. V prvej polovici 18. stor. sa robotná povinnosť poddaného pohybovala od 3 do 6 dní týždenne, podľa miesta a ročnej doby. V prvej polovici 18. stor. mnohí šľachtici nútia na roboty aj obyvateľov svojich zemepanských mestečiek, ktoré týmto klesajú na úroveň poddanských dedín. Zvlášť ťažkým bremenom pre poddaných stávajú sa „dlhé“ furmanky, na ktorých sa musel vydržovať poddaný sám, platiť aj mýtné poplatky a často na neobyčajne zlých cestách prišiel o voz a dobytok. Ich rast v prvej polovici 18. stor. súvisí aj s rozvojom vnútorného trhu, na ktorý poddaní dovážali produkty svojich zemepánov.

V prvej polovici 18. stor. rapídne vzrástlo aj vykorisťovanie slovenských poddaných štátom. Budovanie byrokratického aparátu v absolutistickej habsburskej ríši, dlhé a vyčerpávajúce dobyvačné i obranné vojny mali za následok rýchle stúpanie daní. Pretože sa uhorská šľachta zúrivo bránila zdaneniu a túto feudálnu výsadu si aj udržala, všetka ťarcha daňového bremena prešla na poddaných. Základná daň — kontribúcia určená predovšetkým na vydržovanie armády vzrástla z 1 650 000 roku 1711 na 3 200 000 roku 1751, pritom obyvateľstvo Slovenska bolo relatívne daňou viac zaťažené ako obyvateľstvo iných oblastí uhorského štátu. Kontribúcia sa vyrubovala podľa všetkých predpokladaných príjmov nevoľníka (dikálny systém). Pri jej vyberaní boli poddaní vystavení celému radu prechmatov a násilností. Daňový kľúč nebol totiž jednotný, pri rozpise na stolice a v stoliciach sa na jednotlivé obce uplatňovali machinácie vplyvných šľachticov, ktorí týmto chránili svoje záujmy. Veľmi často sa stávalo, že poddaní museli platiť daň aj za opustenú alebo zemepánom násilne zabratú pôdu. Z týchto dôvodov sa aj panovník v Uhorsku snažil zabrániť zaberaniu poddanskej pôdy šľachtou, pretože tým sa znižoval daňový základ. Obzvlášť ťažko doľahlo na nášho roľníka zriadenie stálej armády v Uhorsku (roku 1715). Bola to nevoľnícka armáda, ktorej jadro tvorili predovšetkým synovia chudobných poddaných a želiarov, odvádzaní násilím a podvodmi („lapačky“). Pretože v tejto dobe nebol ešte v Uhorsku dostatočný počet kasární, vojsko bolo rozmiestené po dedinách a na poddaných opäť padla povinnosť poskytnúť vojakom a ich koňom ubytovanie a potravu. Výdavky s týmto spojené — portio oralis a portio equalis — sa síce odpočítavali z kontribúcie, avšak ich cena sa roľníkovi počítala oveľa nižšie, ako bola bežná cena tržná, a vzniknutý rozdiel, tzv. deperdity, poddaný nikdy nedostal. Je celkom prirodzené, že slovenský poddaný bol vystavený aj mnohým prechmatom a násiliu zo strany vojska. Roku 1724 boli síce štátne práce, ktoré museli poddaní každoročne vykonávať na pevnostiach, zmenené na daň, avšak po zriadení stálej armády boli poddaní nútení k dlhým furmankám pre vojsko, najmä pri jeho presunoch.

Okrem kontribúcie platil poddaný aj tzv. domácu, stoličnú daň, ktorá tiež neustále rastie a v 19. stor. už dosahuje výšku štátnej dane. Už v polovici 18. stor. sa hodnota štátnej dane vyrovnala hodnote poddanských povinností.

Rast feudálnych majerov na Slovensku práve v období, keď sa v uhorskom štáte pociťoval všeobecný nedostatok pracovných síl, mal za následok nielen neustále zhoršovanie hospodárskeho položenia poddaných, ale aj utuženie nevoľníckych vzťahov a rast mimoekonomického násillia. Hlavné úsilie uhorskej šľachty v prvej polovici 18. stor. sa skoncentrovalo v snahe zabrániť stále viac sa množiacim útekom poddaných, ktoré v súvislosti s kolonizáciou „Dolnej zeme“ nadobudlo masový charakter, pripútať nevoľníka ešte tuhšie k pôde. Zákony uhorského snemu venujú situácii poddaných pomerne malú pozornosť a ak o poddaných hovoria, tak práve v súvislosti so snahou zabrániť sťahovaniu a útekom. Zavádzajú sa „pasy“ pre poddaných, obnovujú sa pokuty pre zemeľpánov, ktorí prechovávajú a prijímajú uprchlých roľníkov, do chytania uprchlíkov sa zainteresovávajú nielen vrchnosti, ale aj vojsko. Snaha zabrániť útekom prevláda v tomto období aj v stoliciach, ktoré aj naďalej majú posledné slovo, pokiaľ ide o poddaných. Stolice sú nástrojom miestnej šľachty proti roľníkom. Dereš a palicovanie sú najbežnejším prostriedkom na udržanie „poriadku“.

V prvej polovici 18. stor. vyostruje sa aj zápas o výnos z práce poddaného medzi panovníkom a šľachtou. Obaja sa stavajú do pózy „ochrancov“ poddaných. Niektoré pokusy a nariadenia Karola III., smerujúce k ochrane poddaných pred rastúcim vykorisťovaním poddaných v Uhorsku šľachtou, ostali iba na papieri.

Rast vykorisťovania stupňoval odpor ľudu proti feudálnemu útlaku. V prvej polovici 18. stor. nedošlo na slovenskom území k rozsiahlejším nevoľníckym povstaniam (v južnom Uhorsku však vypuklo roku 1735 veľké povstanie pod vedením Pera Segedinaca, ktoré sa zo stolice Békéšskej rozšírilo do Aradskej, Zarándskej, Hevešskej a Biharskej a v rokoch 1751 — 1753 tu dochádza opäť k povstaniu). Zato však drobnejšie protifeudálne formy boja ľudu rastú. Najúčinnjšou zbraňou, ktorá sa najcitelnejšie dotýkala zemeľpánov na Slovensku, stali sa úteky poddaných.

Úteky poddaných už v 16. a 17. stor. stali sa pre slovenský nevoľný ľud nielen prostriedkom k relatívnemu, prechodnému a zväčša len zdanlivému zlepšeniu hospodárskej situácie, ale aj zbraňou proti feudálnemu útlaku vôbec. Poddaní sa často vyhrádzajú priamo svojim zemeľpánom, že ak im neľavia na povinnostiach, „rozídu sa svetom“.

V prvej polovici 18. stor. nadobudli úteky poddaných masový charakter. Rozsiahle územia „Dolnej zeme“ zarastené divokou trávou, krovinami a len riedko obývané zdali sa byť nášmu ľudu zaslúbenou zemou. Bieda, nedostatok pôdy, krutý útlak sociálny, ťarcha stále rastúcich daní, náboženské prenasledovanie — to všetko podnietilo v ľude, ako povedal súčasník Matej Bel, šialenú túžbu po sťahovaní. Sám Bel však naznačil aj príčiny, pre ktoré slovenský sedliak opúšťa starootcovské domy, staré sídla a hľadá nové, často ešte horšie. „Hoci dnes, píše Bel, v nerušenom mieri všetko znova oživuje, predsa sa naša krajina ťažšie zotavuje pre poddaných, ktorí pre akýsi nešťastný osud tajne utekajú do susedných stolíc, čo spôsobuje úradom mnohé spory, pretriasané i na verejnosti. Jedni obviňujú nanajvýš zúfalé ťažké časy a platenie daní, druhí

váľajú vinu na krutosť pánov, ktorí ľud preľazujú dávkami a robotami viac, než je spravodlivé. Azda jedno i druhé je ťažké.“ Poddaní utekali jednotlivo, ale niekedy sa vysťahovali celé dediny i s farárom a učiteľom, niekedy sa pustili naslepo, dlho sa túľajúc po dolnozemských stepiach, až našli pevné sídlo, niektorí posielali dopredu svojich zástupcov, aby vyhládli miesto a dohodli podmienky. Mnohých zľákali lokátori pánov, ktorí tu dostali majetky, a konečne veľká časť bola aj násilím presídlená svojimi zemepánmi, ktorí tam dostali späť svoje panstvá. Takto robili rodiny Benický, Koháry, Podmanický, Ráday a iní. Tieto násilné presídľovania predovšetkým z dôvodov daňových pokúšal sa zamedziť sám uhorský snem (zák. čl. 62 z r. 1723), avšak bezúspešne. Takto sa zo samej Oravskej stolice vysťahovala medzi sčítaniami celá jedna tretina obyvateľstva, 1451 rodín (zo samého Hruštína napr. až 100, z Chlebníc 70). Liptov v tejto vlne opustilo vyše 1100 poddanských rodín, nerátajúc v to rodiny želiarov, a nebolo obce, ktorá by nezaznamenala úbytok. Spiš stratil päťtinu obyvateľstva, v Šariši ostali celkom prázdne tri dediny, v deviatich zostalo iba niekoľko rodín. Úteky poddaných sa neobmedzili však iba na neúrodné severoslovenské stolice. Poddaní utekajú vo veľkom počte aj z Novohradu, Hontu, Nitrianskej i Bratislavskej aj z iných stolíc.

Prúdenie vysťahovalcov zo Slovenska na juh trvalo cez celé 18. stor. Okrem Slovákov prichádzali sem aj kolonisti nemeckí, srbskí, ukrajinskí i rumunskí. Kolonizácia „Dolnej zeme“ v 18. stor. dovŕšila a ešte viac spestrila národnostný charakter uhorského štátu.

Vysťahovalci zo slovenského územia, z „Horného vidieku“, rozptýlili sa po celej „Dolnej zemi“. Usadzovali sa jednotlivo v osadách, majúcich prevažnú väčšinu maďarského obyvateľstva, alebo do ktorých prichádzali noví kolonisti — Nemci, Srbi i iní a zakrátko sa asimilovali. Usadzovali sa však aj kompaktné v osadách, z ktorých sa obyvateľstvo rozutekalo alebo vyhynulo, alebo aj zakladali „nové slovenské kolónie“. Takto sa uprostred maďarského etnického územia vytvorili slovenské osady i väčšie ostrovy, ktoré, aj keď podliehali vzhľadom na svoju izolovanosť asimilácii, uchovali sa tam až dodnes.

Najskôr sa začali poddaní zo Slovenska usadzovať v podunajských stolicích Komárňanskej, Ostrihomskej a Pešpilišskej. Sem prichádzajú už ku koncu 17. stor. a na začiatku 18. stor. Časť slovenského obyvateľstva došla sem vyhnaná zo starých sídel biedou a sociálnym útlakom. Značnú časť presídlili magnátske rodiny Benických, Podmanických, Koháry, Ráday a barón Grassalkovich. Veľký ostrov vznikol najmä v oblasti pešpilišskej.

Od začiatku 18. stor. začal príliv slovenských vysťahovalcov do spustošenej stolice Békéšskej. Tu sa usadzovali na majetkoch baróna Jána Juraja Haruckera, ktorému patrilo takmer 5/6 pôdy v stolici. Kolonizáciou rýchle vzrástli najmä obce Čaba, Sarvaš a Slovenský Komlôš. Keď roku 1718 prišli do Čaby prví slovenskí prisťahovalci z Hontu, Novohradu, Gemera a Zvolenskej, vedení lokátorom Turóczim, žilo tu len niekoľko maďarských rodín. Roku 1773 mala už Čaba okolo 6500 duší a najväčší chotár v Uhorsku. Sarvaš kolonizovali poddaní, ktorí utiekli z majetkov Podmanických v Novohradskej stolici. Napriek tomu, že časť prisťahovalcov sa neskoršie odsťahovala do Nyíregyházy a

Mokrej v Aradskej stolici, roku 1773 mal už Sarvaš vyše 5000 obyvateľov. Veľký populačný prírastok a zhoršenie hospodárskych a sociálnych pomerov mali za následok, že cez celé 18. stor. vychádzali z týchto osád nové prúdy vysťahovalcov, ktorí kolonizovali okolité i vzdialené osady.

Inou oblasťou, v ktorej sa začali Slováci kompaktnejšie osádzať, bola stolica Báčsko-Bodroická, dnešná Báčka, tiež neobyčajne spustošená Turkami aj v rákócziovských bojoch na začiatku storočia. Príliv Slovákov do tejto oblasti začal v polovici 18. stor. Roku 1740 usadilo sa v Petrovci na futockom panstve asi 2000 slovenských evanjelických rodín z Novohradu, Hontu a Nitrianskej, oniečo neskoršie došli slovenskí kolonisti do Nového Sadu a Petrovca. Prevažná časť slovenského osídlenia Báčky vznikla v druhej polovici 18. stor.

Masové úteky poddaných na Slovensku v 18. stor. a vysťahovalectvo na juh sú nielen prejavom situácie, ktorá vznikla po vyhnaní Turkov, ale aj dokladom narastajúcej krízy feudalizmu v Uhorsku. Svojimi hospodárskymi a sociálnymi koreňami ide tu o analogický zjav, akým bolo na konci 19. a začiatku nášho storočia vysťahovalectvo do zámoria. Zároveň boli však tieto masové úteky poddaných formou protestu a triedneho boja nevoľného ľudu proti feudálnemu útlaku, vyvolávali rozpory medzi príslušníkmi vládnucej triedy a v záujme udržania pracovnej sily nútili ich aspoň načas zmierniť vykorisťovanie.

3. ŽIVOT V MESTÁCH

Nepokoje v 17. stor., dlhé a vyčerpávajúce boje s Turkami, najmä však kurucké vojny úplne rozvrátili hospodársky i spoločenský život v našich mestách. Takmer úplne bol zničený Trenčín, zpusťošená Krupina, Košice i Prešov. Kráľovské mestá u nás (a bolo ich na Slovensku 24 z 39 uhorských kráľovských miest) nachádzajú sa v hlbokom úpadku a väčšina z nich je len tieňom svojej stredovekej slávy. Počet obyvateľov týchto miest bol malý. Najväčšia z nich, Bratislava, mala podľa sčítania z roku 1720 okolo 10 000 obyvateľov. Najmenšie kráľovské mestá v Uhorsku vôbec, Belá a Pukanec okolo 600. K väčším mestám patrili Košice, ktoré spolu aj s tamojším vojskom mali okolo 4000, Kremnica mala nad 5000, Štiavnica skoro 7000 obyvateľov. Počet obyvateľov ostatných kráľovských miest na Slovensku pohyboval sa zväčša od 1500 do 3000 duší. Sčítací komisári opisujú život a situáciu našich miest ako obraz biedy. Vo väčšine miest bol intravilán z nedostatku stavebnej plochy rozkúskovaný a domy nalepené na sebe, v mnohých mestách, najmä na predmestiach, drevené. Výstavnejšie boli námestia s domami šľachticov a patriciátu. Mnoho domov bolo v rozvaleninách a mnohé vôbec neobývané. Príčinou tohto zjavu bol hospodársky úpadok miest, v dôsledku čoho dochádza prechodne aj k úbytku obyvateľstva, ako aj v dôsledku veľkého daňového zataženia mešťanov — majiteľov domov. Vysoké dane súviseli čiastočne aj so zadlžením väčšiny kráľovských miest. Tak napr. Kežmarok mal až 90 000 zlatých dlhu, Štiavnica, Banská Bystrica a Brezno po 70 000 zl. Na mnohé mestá, napr. na Košice, Prešov a iné neobyčajne ťažko doliehala povinnosť ubytovať a vyživovať vojsko, najmä po roku 1715. Vojaci boli rozmiestení predovšetkým

po domoch chudobnejších mešťanov, bohatí mali totiž v rukách správu mesta a vedeli sa tejto povinnosti vyhnúť. Šľachta bývajúc v mestách bola prirodzene od tejto povinnosti oslobodená. A vôbec, od začiatku 17. stor., od spomínaného zákona z roku 1608, postavenie šľachty v kráľovských mestách sa upevňuje v neprospech mešťanstva. Šľachta, ktorá sa pred tureckou okupáciou hromadne sťahuje do miest, ponecháva si svoje privilégia a narúša tým nielen samosprávne postavenie kráľovských miest, ale aj hospodársky život v mestách. Šľachtické pivovary konkurujú mestským, šľachtickí remeselníci cechom, šľachtic si môže potrebný tovar pre svoju osobu bezcolné dovážať zo zahraničia. Šľachta preniká aj do mestskej rady, šľachtici sú poslancami miest i na sneme. Proces feudalizácie našich miest v 18. stor. pokračuje.

Popri šľachte mali rozhodujúce slovo v kráľovských mestách bohatí mešťania, patriciát, ktorý vlastnil domy, poľnosti, vinice alebo sa zapodieval obchodom. Tento vykorisťoval nielen množiacu sa mestskú chudobu, ale aj chudobných majstrov združených v cechoch. Prirodzene, plné mestské práva požívalo len málo občanov. Tak napr. v Banskej Bystrici bolo roku 1720 len 25 plnoprávných mešťanov.

Nepokojné 17. stor. malo však za následok aj úpadok remeselnej výroby v mnohých odvetviach. V tomto storočí mnoho cechov vôbec zaniklo. Tento rozvrät sa odrazil aj v zlom postavení remeselníkov na začiatku 18. stor. V sčítaniach ľudu roku 1715 a 1720 majstri mnohých kráľovských miest, napr. Bratislavy, Trnavy, Košíc pod prísahou prehlasujú komisárom, že nemôžu platiť dane, lebo nezarobia toľko, aby mohli vyžiť. V prvej polovici 18. stor. sa však hospodárske pomery postupne konsolidujú. Rozvoj remesiel podporovala aj vláda. Roku 1723 vydal uhorský snem zákon, ktorý umožňuje pozývať do Uhorska z cudziny remeselníkov, oslobodzuje ich na desať rokov od verejných tíarch a sľubuje im aj iné výhody. Zákon mal na mysli predovšetkým rozvoj remesiel na spustošenom južnom území, kam sa presťahovali aj mnohí majstri zo Slovenska. Ale aj na slovenskom území v prvej polovici 18. stor. počet cechov vzrástol a podobne vzrástla aj ich špecializácia.

Rozvoj remesla bol podmienený rozvojom vnútorného trhu a odbytovými možnosťami. V Gemeri, v Honte a vo Zvolenskej, kde značná časť obyvateľstva pracovala v baniach, remeslá i obchod sa rýchle rozvíjali. Remeselníci týchto žúp chodia so svojimi výrobkami aj na vzdialené trhy, až do Kecskemétu a Segedína. Naproti tomu v iných stoliciach, napr. na Orave a v Liptove, kde prevažnú časť výrobkov si zhotovuje ľud domácky sám, aj remeslo živorí. Výnimkou je tu debnársky cech v Ružomberku založený roku 1717. Tento cech vyrábaj sudy pre tamojší kráľovský sklad soli, dovážané zo Solivaru a z Wieliczky. Sol sa odtiaľto rozvážala na pltiach a lodiach po Váhu do iných skladov. Len roku 1725 vyrobil tento cech 40 000 sudov. V prvej polovici 18. stor. pokračuje ďalej proces špecializácie remeselnej výroby nielen v rámci jednotlivých cechov, ale aj v rámci jednotlivých miest, ba dokonca aj celých žúp a oblastí. Tak súkenníctvo bolo rozvinuté v Prievidzi, v Trnave, v Trenčianskej a najmä v spišských mestách. Na Myjave boli chýrni výrobcovia halien. Plátenníctvo bolo najrozšírenejšie na Spiši a v Šariši, hoci v prvej polovici 18. stor.

trpelo najmä konkurenciou poľského plátna. Výrobky zo železa, nože, šable a iné sa vyrábali vo Veľkých Levároch (habáni-baptisti) a potom najmä v Dobšinej v Gemeri a Banskej Bystrici. Hrnčiarstvo bolo rozšírené najmä v Gemeri a v Honte. Trenčianska stolica bola popri súkeníctve známa garbiarstvom. Len napr. v Rajci zaznamenáva súpis z roku 1720 145 remeselníkov, predovšetkým garbiarov, v Žiline bolo v tejto dobe až 193 remeselníkov. Prirodzene, že úto špecializovaní remeselníci vyrábali pre vzdialenejšie trhy. V niektorých mestách, napr. v Kežmarku, v Levoči a v iných bolo remeslo a obchod hlavným prameňom výživy obyvateľstva.

V západnej Európe boli v prvej polovici 18. stor. manufaktúry už v plnom rozkve. V tejto dobe začínajú vznikať aj v Rakúsku a Českých zemiach. Na Slovensku ostáva v tejto dobe výroba tovarov ešte stále v rámci stredovekej inštitúcie — cechov. Od stredoveku sa len veľmi málo zmenilo v ich vnútornej organizácii. Nezmenila sa ani hlavná úloha: kontrola kvantity a kvality výrobkov príslušníkov cechu. Súpisy z rokov 1715 a 1720 zaznamenávajú v Uhorsku vyše 8500 remeselníkov organizovaných v cechoch, z toho viac ako 60% bolo na Slovensku. Počet remeselníkov i cechov s obnovovaním hospodárskeho života v krajine stúpa. V prvej polovici 18. stor. dosahuje cechové zriadenie svoj kulminačný bod a súčasne sa začína jeho rozklad. Cechy sa stávajú postupne brzdou rozvoja výroby.

V prvej polovici 18. stor. v mnohých mestách i v mnohých remeselníckych odvetviach — čiastočne to súvisí s hospodárskym rozvratom u nás — trpia cechy relatívnou „preľudnosťou“. Počet výrobcov-remeselníkov je pomerne väčší ako počet konzumentov, a to najmä v tých odvetviach, ktoré nemôžu vyrábať pre vzdialený trh (mäsiari, pekári, krajčíri a pod.). Tak napr. v Kežmarku, ktorý mal podľa súpisu z roku 1715 okolo 2000 obyvateľov, bolo 290 remeselníkov. V Banskej Bystrici bolo 26 cechov so 226 majstrami. Je celkom prirodzené, že v mnohých mestách a mestečkách sa väčšina remeselníkov popri remesle musela venovať i poľnohospodárstvu. Zároveň sa však cechy začínajú ostrejšie brániť konkurencii. Bojujú proti potulným remeselníkom-vagabundom, dostávajú sa do konfliktov i s remeselníkmi šľachticov, pracujúcimi na veľkostatkoch. Vytvárajú si filiálne cechy i oblasťné združenia. Príslušenstvo k cechu sa stále vyhranenejšie začína obmedzovať a dedič v rodinách, vysokými inkorporačnými taxami bránia vstup do cechu cudzím členom. V búrkach na konci 17. stor. povolila bdelosť kontroly miest i stolice. Cechy často predražujú svoje výrobky alebo vyrábajú nekvalitný tovar.

Dozor a kontrola cechov bola spočiatku záležitosťou predovšetkým mestskej správy a mestských orgánov. Od 17. stor., najmä v súvislosti s prácou cechov pre vojsko, začínajú sa o ne stále viac zaujímať aj stolice a štát. Prechmaty cechov na konci 17. stor. a na začiatku 18. stor. dali podnet k viacerým ostrým zásahom zo strany štátu a stolíc. Uhorský snem roku 1715 v zák. čl. 79 ostro vystúpil proti predražovaniu výrobkov jednotlivých cechov, proti prenasledovaniu tých, ktorí chcú predávať lacnejšie a konečne proti vysokým inkorporačným taxám, ktorými sa cechy chceli brániť konkurencii. Na odstránenie týchto prechmatov obnovuje sa účinnosť zákonného článku 71 z roku 1659, ktorého

podstata spočívala v povinnosti stolíc regulovať ceny remeselníckych výrobkov v župe — limitácia cien. Bratislavská stolica už roku 1717 v intenciách tohto zákona preverila ceny všetkých výrobkov cechov a stanovila ich maximálne ceny vo svojich kráľovských mestách. Tento zákon však nepomohol a uhorský snem sa roku 1729 (z. čl. 10.) pod trestom odňatia cechových privilégií postavil proti vzniku filiálnych cechov, vysokým inkorporačným taxám a národnostnej diskriminácii, ktorú robili cechy. Že vrchnosti to mysleli vážne, dokazuje odňatie privilegií štiavnickým cechom roku 1730. Príčiny tohto kroku Miesto-držiteľskej rady boli však predovšetkým náboženské a nie hospodárske.

Zákony z rokov 1715 a 1729 boli prvé, ktoré vážnejšie naštrbili výsadné postavenie cechov v remeselníckej výrobe. Neboli to však ešte opatrenia, ktoré by boli vynútené rozvojom výroby, a nemôžeme ich preto stotožňovať s reglementáciami cechov, ku ktorým dochádza napr. vo Francúzsku v 17. stor., a ani nie s opatreniami, ku ktorým dochádza v tejto dobe v Českých zemiach. Aj keď regulácia cien v stoliciach a odstraňovanie inkorporačných tax ako prekážky v rozvoji remeselnej výroby majú relatívne pozitívny význam, uhorská šľachta vydala tieto zákony v prvom rade, aby hájila svoje úzke triedne záujmy. Najjasnejšie sa to ukazuje v § 3. z. čl. 74 z roku 1723, ktorý berie do ochrany necechových remeselníkov, pracujúcich pre šľachtu. K pokusom o obmedzenie výsadného postavenia cechov, vyplývajúcim už z rozvoja výrobných síl, predovšetkým z rozvoja manufaktúr, dochádza u nás až v druhej polovici 18. stor.

Hospodársky rozvrat na Slovensku na začiatku 18. stor. sa odrazil prirodzene aj v úpadku obchodu. Sčítací komisári nachádzajú obchodníkov v podobnej situácii ako remeselníkov. Obchodníci sa všeobecne ponosujú na nedostatok spotrebiteľov. Masa obyvateľstva, nevoľní roľníci v dôsledku primitívnej poľnohospodárskej techniky a zemepanského vykorisťovania produkovali veľmi málo trhových tovarov a ak produkovali, odvádzali peniaze zväčša na dane a poddanské dávky. V dôsledku toho zotrvali vo feudálnej hospodárskej izolácii samovýrobcov. V nepokojoch v 17. stor. upadol aj zahraničný a tranzitný obchod. Len málo obchodníkov sa zúčastňuje na zahraničných trhoch.

Obchodný život u nás sa aj v prvej polovici 18. stor. pohybuje v stredovekých feudálnych koľajách. „Obchodný stav“ v našich väčších kráľovských mestách, najmä v Bratislave, v Trnave, v Košiciach, v Prešove, v Kežmarku a v Levoči je ešte stále organizovaný v združeníach podobných cechom. V Bratislave napr. počet členov „Handelslade“ sa v prvej polovici 18. stor. pohyboval od 25 do 35. Úlohou týchto združení bolo chrániť záujmy svojich členov, predovšetkým miestny trh. Cudzí obchodníci mohli obchodovať v našich mestách a mestechkách jedine na výročných trhoch. Bratislavskí obchodníci sa napr. v tejto dobe zubami-nechtami bránili podomovému obchodu, ktorý tu zväčša prevádzali Židia, ako aj proti iným formám obchodu mimo rámca svojich privilégií, ktoré dostali roku 1699. Akí úzkostliví a dôslední boli na svoje výsady, svedčia aj ich potýčky so strážcami mestských brán, ktorí potajomky a prirodzene iba v malom predávali tabakové výrobky a iný drobný tovar. Podobne ako

členom cechu aj členom „Handelslade“ mohol sa stať iba mešťan a vyučený obchodník. Inkorporačné taxy sa stali aj tu prostriedkom proti prílišnému rozširovaniu počtu obchodníkov. Takáto konkurenčná úzkoprsosť panovala vo všetkých našich mestách.

No napriek tejto úzkostlivej bdelosti ustrnutého meštianskeho „obchodného stavu“ — zväčša Nemcov — rozvíjal sa aj u nás v prvej polovici 18. stor. slobodný obchod. Popri Židoch stali sa takouto štukou v rybníku poddaní tureckého sultána, Gréci, Arméni, Srbi. Tento pohyblivý obchodnícky živel začal k nám prenikať už v 17. stor. Karol III. chtiac využiť porážku Turkov roku 1718 na získanie trhu tureckej ríše, vložil do požarevackej mierovej zmluvy bod o vzájomnej slobode obchodu. Obchodníci oboch krajín platia pri vstupe a odchode iba 3 % clo. Zatiaľ čo plány Karola III. na získanie trhu v tureckej ríši stroskotali a Orientalische Compagnie, založená roku 1719 za týmto cieľom, po niekoľkoročnom živorení zanikla, tureckí obchodníci, veľkí i malí, plne využili výhody mierovej zmluvy a zaplavili Uhorsko. Pôvodne mali obchodovať iba s tureckým tovarom a len vo veľkom. Skoro však začínajú využívať svoje colné výhody proti domácim obchodníkom. Popri Židoch zmocňujú sa nielen obchodu s obilím, dobytkom a vínom, ale začínajú obchodovať aj so zahraničným tovarom dovezeným z Nemecka, Rakúska a Českých zemí. Títo obchodníci sa pôvodne usadzovali v Uhorsku predovšetkým na spustošenej „Dolnej zemi“, skoro však začínajú, rozvážajúc na kočoch svoj tovar aj v drobnom, prenikať do sfér domácich obchodníkov, do Horného Uhorska, na Slovensku. Už v dobe sčítaní v rokoch 1715 a 1720 sťažujú si obchodníci v Kežmarku, Levoči, Bratislave, neskoršie aj v iných mestách, najmä Košiciach, na ťažkú konkurenciu Židov a predovšetkým „gréckych“ obchodníkov. Od dvadsiatych rokov 18. stor. ponosy na „národ pustošiaci krajinu“, na „bohaprázdnny hmyz“, „bastardov“ — na gréckych obchodníkov sú stále častejšie. Vláda, najmä potom, ako spoznala, že obchod s Tureckom je vyslovene pasívny a že erár sa colnými výhodami pre tureckých obchodníkov pripravuje o vysoké sumy, bola ochotná vyjsť v ústrety domácim obchodníkom. Radikálnejším zákrokom bránila však jednak medzinárodná situácia (neúspech Rakúska vo vojne s Tureckom roku 1738), jednak „grécki“ obchodníci našli silnú oporu v uhorskej šľachte samej a u uhorských úradov. Jednako však obchodníkom „Horného Uhorska“ — Slovenska podarilo sa iniciatívou bratislavských obchodníkov presadiť roku 1741 zákon (z. čl. 29), ktorý zakazuje gréckym, arménskym a srbským obchodníkom, poddaným tureckého sultána, obchod s vínom predovšetkým v Hornom Uhorsku a obchodovanie s iným tovarom iba podľa obchodnej zmluvy s Tureckom. Tieto opatrenia sa rušia, ak sa „grécky“ obchodník natrvalo usadí v Uhorsku. Vojny o „dedičstvo habsburské“, koketovanie Fridricha Veľkého so sultánom znemožnilo Viedni dôslednejšie riešiť otázku tureckých obchodníkov u nás. Arméni, Gréci, Srbi a Židia si u nás prví začali podmaňovať domácku výrobu.

V prvej polovici 18. stor. nadobudla u nás v porovnaní s minulosťou väčšie rozmery a väčší význam aj domácka výroba. Vyplynula zo zbedačovania roľníckych mäs, venovali sa jej predovšetkým želiari-bezzemkovia, jednak je výsledkom

samozásobiteľskej praxe ľudu. V banských oblastiach, v Zvolenskej, Gemeri, Honte, Spiši, bolo to predovšetkým pálenie dreveného uhlia, ktoré sa používalo pri tavení železnej rudy. V severných stoliciach i na strednom Slovensku, a to nielen na dedinách, ale aj v „kráľovských mestách“, napr. v Brezne, Belej, Kremnici, bolo mnoho domáckych výrobcov drevených nástrojov a nádob. Na Orave a v Liptove sa vyrábali dosky a najmä šindľe. Len napr. v samom Važci sa vyrobilo ročne 30 000 kusov šindľov. V Turci bolo rozšírené košíkárstvo, v Novohrade kolárstvo a debnárstvo, v Gemeri hrnčiarstvo. Výroba drevených výrobkov narážala vo väčšine prípadov na odpor zemepanských vrchností, pretože im patrili lesy. Už v prvej polovici 18. stor. sa začalo na Orave a v Liptove rozvíjať syrárstvo, v Turci lisujú oleje, ktoré neskoršie veľmi povestní turčianski olejkári začínajú roznášať nielen po Uhorsku, ale po všetkých krajinách Európy. Na východnom Slovensku, ale aj na Orave a v Trenčianskej bola veľmi rozšírená domácka výroba plátna, ktorá sa postupne stávala korisťou obchodného kapitálu Grékov, Arménov a Srbov.

Domácka výroba zohrala vo vývine nášho národného hospodárstva dôležitú úlohu, v istom zmysle dôležitejšiu ako lokálny cechový obchod našich kráľovských miest. Z turčianskych olejkárov, oravských plátenkárov, čipkárov vytvorila sa v 19. stor. slovenská národná buržoázia. Aj vnútorný uhorský trh, ktorý sa začal formovať v 18. stor., vytváral sa predovšetkým na základe smeny domáckych výrobkov severných slovenských stolíc za poľnohospodárske produkty stolíc južných — maďarských. V 18. stor. dochádza k dôležitej ekonomickej zmene. Cez celé 16. a 17. stor. hospodárske ťažisko uhorského štátu bolo v Hornom Uhorsku — na slovenskom území. Po vyhnaní Turkov z južného Uhorska začína sa postupne hospodárske ťažisko štátu presúvať na juh. Už od začiatku 18. stor. začína sa sústreďovať vnútorný trh v Budíne a čiastočne v Debrecíne. Okrem týchto dvoch hlavných trhovísk mali väčší význam z našich miest tie, ktoré ležali na obchodných cestách s Českými zemiami a Rakúskom (Bratislava, Trnava), ďalej so Sliezkom a Haličom (Trnava na západe, Košice, Prešov, Bardejov na východe). V Trnave sa sústreďoval predovšetkým obchod s obilím, ktoré sem chodia nakupovať zo severných stolíc, neskoršie aj s dobytkom. Mestá východného Slovenska (Košice, Prešov, Kežmarok, Levoča a Bardejov) boli strediskami obchodu s plátnom a súknom. Na trhy týchto miest chodili obchodníci zďaleka a nakupovali vo veľkom, naopak tamojší obchodníci navštevovali trhy vo Vratislavi, v Lipsku a vo Viedni. Živý obchod bol aj v banských mestách, kam sa zo susedných stolíc dovážali potraviny, obilie a dobytok, Domácke výrobky zo severných stolíc sa dopravovali zväčša po Váhu. Strediskom tohto obchodu bolo Nové Mesto nad Váhom a Komárno.

Najväznejšou prekážkou rozvoja remesiel a obchodu vôbec bola ustátnosť feudálnej ekonomiky. Aj v prvej polovici 18. stor. boli veľkou brzdou obchodných stykov vnútorné clá a mýta, ďalej pestrosť mier a váh. V tomto smere sa uhorský snem a Miestodržiteľská rada viac ráz pokúsili o nápravu. Uhorský snem roku 1715 zák. čl. 91 a potom najmä roku 1723 (zák. čl. 15) ostro nariaďuje bez ohľadu na privilégia zrušenia suchých mýt a z riečnych tie, ktoré nie sú pri mostoch, či sú na kráľovských alebo šľachtických majetkoch.

Z Hrona i iných riek majú byť odstránené všetky prekážky slobodného obchodu. Proti porušovaniu slobody obchodu na riekach ostro vystúpil zákon z roku 1751 (zák. čl. 17). Nemenšou prekážkou obchodu boli clá, tridsiatkový systém, ktoré brzdili predovšetkým rozvoj zahraničného obchodu. Pri obchode s dobytkom napr. každý tretí kus pohtilo clo, pri obchode s vínom za každý okov sa platilo 3 frt. Proti colnej politike Viedne, ktorá zatiaľ bola iba zdrojom príjmov pre erár, protestovala šľachta i mestá, najmä Bratislava, ktorá trpela konkurenciou obchodníkov z Hainburgu, Viedne a Viedenského Nového Mesta, ktorí mali určité colné výhody. Rozvoj obchodu v kráľovských mestách hatili aj stále rastúce daňové tarchy. Tak napr. na 30 bratislavských obchodníkov roku 1730 pripadalo platiť 682 zl., roku 1750 na 42 obchodníkov už takmer 1500 zlatých. K rozvoju obchodu a remesla neprispievala ani výsada šľachty dovážať si zo zahraničia tovar pre osobnú spotrebu bez cla. K týmto všetkým prekážkam treba ešte uvážiť neobvyčajne zlý stav ciest a iných komunikačných spojov. Veľké plány „comissio systematica“ na rozvoj hospodárskeho života v Uhorsku, z ktorých sa nám už ozývajú merkantilistické myšlienky, ostali iba na papieri.

V dôsledku týchto prekážok remeslá a obchod na Slovensku v prvej polovici 18. stor. v spoločenskej deľbe práce a v spoločenskej výrobe nenadobudli podstatnejší význam. Pôvodná akumulácia nevyrastá natoľko z cechového remesla a obchodu kráľovských miest, ale skôr u príslušníkov slobodného obchodu — medzi židovskými obchodníkmi. Ináč v druhej polovici 18. stor. začal sa u nás uplatňovať zahraničný obchodný kapitál.

4. NÁBOŽENSKÉ POMERY

Szatmársky mier neobvyčajne posilnil postavenie katolíckej cirkvi v uhorskom štáte. Vysoký klérus pochádzajúci zväčša z domácich magnátskych rodov opäť získal rozhodujúce slovo na sneme, v stoliciach (nitriansky biskup je županom v Nitrianskej stolici, ostrihomský arcibiskup v Ostrihomskej a zároveň v Spišskej stolici a pod.), v najvyšších súdoch a úradoch, najmä v Miestodržiteľskej rade. Cirkevná šľachta až do roku 1740 takmer suverénne udáva tón vnútornej uhorskej politiky. Hierarchia sa stala hlavnou oporou centralizačných snáh Karola III. a Márie Terézie v Uhorsku a občas vystupuje priamo ako prostredník medzi panovníkom a šľachtou. Už Karol III. si uvedomil význam tejto podpory a ujal sa v Uhorsku horlivo funkcie „apoštolského kráľa“. Obnovoval a zakladal biskupstvá, fary a usiloval sa predovšetkým povzniesť výchovu kňazského dorastu. Z jeho iniciatívy vytvorila sa v Bratislave Cassa parochorum, z ktorej sa financovali tieto podujatia.

Obnovenie politického postavenia katolíckej cirkvi v uhorskom štáte vtláčilo pečať celému duchovnému životu na Slovensku v 18. stor. Cirkev opäť takmer monopolne ovládla svedomie más. Hlboké trhliny v autorite a vo feudálnom katolíckom svetonázore chcela zahľušiť barokovým pátosom a pompou. Pred očami cirkevných hodnostárov vznášal sa ideál nábožensky jednotného uhorského kráľovstva — Regnum Marianum. V tejto dobe vzniká mnoho ná-

boženských kongregácií, ako bola kongregácia mariánska, rozšírená najmä medzi šľachtou, medzi ľudom kongregácia Ružencová, Päť rán, Svätej trojice a Sviatosti oltárnej a celý rad iných podobných náboženských spolkov a združení. Z Českých zemí preniká aj k nám reakčný protireformačný kult Jána Nepomuckého. Každý kláštor si zadovážil nejaký „zázračný“ obraz, obnovujú sa staré a vznikajú stále nové pútnické miesta, ktoré vo veľkom produkujú „zázraky“. Františkánsky páter František Babčanský v *Zväzku kvitkúv na lúkach mariánskych pri jazere u Najzydle zbraných* nám veľmi plasticky vypisuje takéto zázraky. U nás takými to povestnými pútnickými miestami v 18. stor. boli Šaštín a Marianka. Zámerné ohlupovanie širokých mas nevoľníckych náboženskou poverou v prvej polovici 18. stor. dosahuje u nás vrchol. Tam, kde neprenikla propaganda, nastupuje násilie. Vrchnosti, predovšetkým stolice, nútia poddaných k pobožnosti. Ostro trestajú napr. hrešenie, nariaďujú účasť na bohoslužbách. Reakčná úloha cirkvi ako nástroja feudálneho útlaku poddanských mas ukazuje sa nám tu úplne nezahalene.

V prvej polovici 18. stor. doznieva na Slovensku protireformácia. Vysoký katolícky klérus využil mocenské postavenie katolíckej cirkvi v Uhorsku predovšetkým na obnovenie náboženskej jednoty uhorského štátu. Na dosiahnutie tohto cieľa nevyberal prostriedky. Náboženské slobody evanjelikov na začiatku 18. stor. vymedzovali zákony z rokov 1681 a 1687. V stolicach Bratislavskej, Nitrianskej, Zvolenskej, Trenčianskej, Spišskej, na Orave, v Liptove a v Turci sa verejné bohoslužby mohli vykonávať iba v tzv. artikulárnych miestach, modlitebniach, ktoré boli dve v celej stolici. V ostatných župách platili slobody v takom rozsahu ako pred rokom 1681. Kurucké vojny, v ktorých evanjelici videli súčasne boj za náboženskú slobodu, znemožnili realizovanie týchto zákonov. Do života sa začali uvádzať až po potlačení rákóciovského povstania.

Už na bratislavskom sneme roku 1708 domáha sa katolícka hierarchia a šľachta obnovenia starého postavenia katolíckej cirkvi v Uhorsku. Po zatmárskom mieri nastáva obdobie brutálneho prenasledovania evanjelikov. Tak napr. už roku 1708 bol odňatý evanjelikom kostol v Senici a Skalici, v nasledujúcom roku v Sobotišti a v Starej Turej, roku 1711 vo Vrbovom, Novom Meste n. Váhom, Rimavskej Sobote a na mnohých iných miestach. Odnímanie kostolov evanjelikom ako najúčinnější forma rekatolizácie trvalo až do tolerančného patentu Jozefa II. Na sneme roku 1715 vynútili si protestanti rokovanie o náboženskej otázke. Snem obnovil platnosť zákonov z rokov 1681 a 1687, avšak ešte viac ich zhoršil v neprospech evanjelikov klauzulou o ich platnosti len ad hoc — nateraz. Tu sa zároveň rozhodlo stiahnuť v budúcnosti náboženskú otázku z rokovania snemu a urobiť z nej záležitosť rezervovanú panovníkovi. Na tomto sneme sa vytvorila aj zmiešaná katolícko-protestantská komisia, tzv. komisia peštianska, ktorá mala riešiť náboženskú otázku. Nedosiahla žiadne pozitívne výsledky a počas jej účinkovania v rokoch 1715—1721 odňali protestantom v Uhorsku 140 kostolov. Po reorganizácii Miestodržiteľskej rady (1724), ktorá sa stala úplne nástrojom rekatolizačných plánov vysokej hierarchie, prenasledovanie evanjelikov sa stupňuje. Odnímanie kostolov nebolo jedinou a najradikálnejšou formou rekatolizácie. V kráľovských mestách, napr. v Trnave,

evanjelici sa nemôžu stať mešťanmi, v cechoch sa robí ostrá náboženská diskriminácia. Zákony sa nerešpektujú. Kňazi artikulárnych miest nesmú chodiť mimo svojich obvodov nielen kázať, ale ani krstiť a pochovávať. Poddaným sa robia prekážky pri návšteve artikulárnych kostolov. Zásada cuius regio, eius religio sa aj teraz praktizuje, ale výlučne proti evanjelickým poddaným. Zemepán poddanského mestečka Hlohovca, predseda komory gróf Juraj Erdődy, nariadil na začiatku roku 1723 svojim evanjelickým nevoľníkom do Veľkej noci prestup na katolícku vieru. Ktorí neuposlúchli, dal ich ako zločincov pozatvárať v pevnosti. Väčšina však tajne utiekla z jeho panstva, zanechajúc tam všetok svoj majetok.

Náboženské prenasledovanie neobyčajne vyostriло vnútropolitickú situáciu. Keď na sneme roku 1728 katolícka väčšina nútila prisahať protestantov podľa formuly s Pannou Máriou, postavili sa títo ostro proti a len málo chýbalo, že sa tu nezopakovala tragédia onódskeho snemu. Keď roku 1729 nitriansky podžupan spolu s vojakmi chcel dať odvieť Jána Mydláča, prijatého do evanjelickej cirkvi Danielom Krmanom, myjavskí sedliaci, ozbrojení sekerami, kosami a iným náradím, im to násilne prekazili. Toto bola však zároveň vítaná zámienka k uvrhnutiu superintendenta Daniela Krmana do temnice bratislavského hradu, kde po desaťročnom väznení zahynul. K podobným zrážkam vrchností s ľudom z náboženských príčin, najmä pri odnímaní kostolov, dochádzalo častejšie. Pruský kráľ láka prenasledovaných poddaných do svojej zeme. Náboženská otázka bola v tejto dobe vôbec citlivou záležitosťou medzinárodnej politiky. Tak napr. roku 1734 obce Myjava, Brezová, Turá Lúka, Vrbové, Bzince, Krajné, ktorým boli odňaté kostoly, prosili o intervenciu samého pruského kráľa. Toto všetko nútilo Karla III., aby miernil katolícku šľachtu. 21. marca 1731 vydáva nariadenie Resolutio Carolina, ktoré upravuje náboženské pomery v Uhorsku. Resolutio Carolina bolo smernicou náboženskej politiky u nás vlastne až do vydania tolerančného patentu Jozefa II.

Resolutio Carolina v podstate vychádza zo zákonov z rokov 1681 a 1687. Povoluje verejnú bohoslužbu evanjelikom iba na artikulovaných miestach. Potvrďuje právo zemepánov vo veciach cirkevných. Superintendenti, ktorých voľbu schvaľuje panovník, podliehajú vo veciach cirkevných biskupom. Evanjelickí poddaní na neartikulovaných miestach sú podriadení katolíckym farárom a povinní im platiť štólu. Odpadlíctvo od katolíckej viery sa trestá. Miešané manželstvá sa môžu uzavierať iba pred katolíckym kňazom. Evanjelici musia svätiť katolícke sviatky a zúčastňovať sa procesií, skladať dekretálnu prísahu s formulou o blahoslavenej Panne Márii.

Resolutio Carolina nás veľmi pádne presvedčuje, že habsburský absolutizmus v 18. stor. napriek tomu, že sa často staval do pózy obrancov protestantizmu, chránil v Uhorsku záujmy bašty feudalizmu, katolíckej cirkvi a jej opory šľachty a vysokej hierarchie. Z ustanovení Resolutio Carolina najväčší odpor vzbudilo predovšetkým nariadenie o dekretálnej prisaha, ktoré smerovalo k vylúčeniu evanjelickej šľachty z úradov, ale tarcha týchto opatrení doliehala predovšetkým na slovenský nevoľný evanjelický ľud.

Náboženské prenasledovanie bolo zároveň jednou z foriem feudálneho útlaku

poddaných más. Náboženské „slobody“ boli predovšetkým slobodami pre feudálov, vždy výslovne opatrené klauzulou — salvo iure dominorum terrestrium. Ľud sám bol vystavený nielen najrozmanitejším formám barbarského jezuitského fanatizmu, ale jeho náboženstvo bolo často zámkou k hospodárskemu vykořisťovaniu zemepánmi. Bezprostrednou príčinou útekov poddaných v prvej polovici 18. stor. bol v mnohých prípadoch náboženský útlak. Ich pôdu zaberal zemepán. Zároveň však treba zdôrazniť, že v 18. stor. protestantizmus u nás už dávno stratil relatívnu pokrokovosť, ktorú mu priznávame pre 16. stor. Práve v tejto dobe zvířazil u nás definitívne v evanjelickej cirkvi ortodoxný dogmatizmus nad pietizmom, ktorý podobne ako jansenizmus v cirkvi katolíckej zrodil sa ako reakcia mladej západoeurópskej buržoázie na ustrnutý feudálny formalizmus. Evanjelická cirkev u nás sa čím ďalej tým viac feudalizuje, dostáva sa do područia protestantskej šľachty. V 18. stor. sa už vytvárajú evanjelické kňazské dynastie (Lányiovci, Inštitorisovci), ktoré strácajú bezprostredný kontakt s ľudom. Evanjelická cirkev v 18. stor. práve tak ako katolícka obhajuje z kazateľnice feudálny spoločenský poriadok.

5. ROZVOJ SLOVENSKEJ NÁRODNOSTI

Napriek tomu, že obyvateľstvo Slovenska v 17. stor. veľmi trpelo susedstvom Turkov i vnútornými búrkami, jednako len mala slovenská národnosť relatívne lepšie podmienky ako Maďari, ktorých etnické územie obsadili Turci. 17. a najmä 18. stor. je dobou dozrievania slovenskej národnosti a súčasne dobou, keď sa začína proces formovania Slovákov v novoveký národ. V tejto dobe upravujú sa viac-menej definitívne etnické hranice Slovenska, zrýchľuje sa proces dotvárania vnútornej jednoty územia slovenskej národnosti a súčasne sme svedkami, ako sa začína formovať národný jazyk a kultúra.

V 17. stor. pod tlakom tureckého nebezpečenstva sa etnická hranica slovensko-maďarská na niektorých miestach posunula oniečo na sever. Po vyhnaní Turkov v spustošených a vyľudnených obciach južnoslovenských stolíc sa usádza predovšetkým slovenské obyvateľstvo zo severných žúp. V tejto dobe vytvoril sa na území stolíc Nitrianskej, Tekovskej, Ostrihomskej a Komárňanskej veľký slovenský výbežok do Žitného ostrova, podobne vznikol veľký slovenský prielom do maďarského etnického územia v Honte a Novohrade, siahajúci až do stolice Peštianskej. Rapídny slovakizačný proces pozorujeme aj na východnom Slovensku. Do konca 18. stor. sa takmer úplne poslovenčil Šariš, o poslovenčovaní Zemplína súčasník Matej Bel píše nasledovne: „Zatiaľ čo Maďarov ubúda, darí sa Slovákom stále lepšie, nie tak vzhľadom na ich majetnosť, ako skôr vzhľadom na ich početnosť. Ťažko sa nájde dedina, v ktorej by neboli Slováci. Maďari sa odtiaľto sťahujú a odstupujú svoje sídla Slovákom a ak tu ostávajú a žijú ďalej so Slovákami, nerozmnožujú sa. Slováci mávajú 3, 4 a 6 detí, Maďari jedno alebo dve. Mladšie maďarské pokolenie si osvojuje nielen obyčaje, ale aj reč Slovákov, a tou mierou, akou vymierajú starí, stávajú sa z nich Slováci. Taktiež mnohí zo starých Maďarov, ktorí predtým slovenčinu nepoznali, hovoria touto rečou ako rodení Slováci.“ Slovenský

živel postúpil aj v Abovskej a dokonca aj južnejšie, najmä na okolí Košíc. V 18. stor. začínajú sa rýchle poslovenčovať aj chorvátske dediny v Bratislavskej stolici.

Slovenská národnosť víťazne postupuje v mestách, ktoré boli pôvodne doménou nemeckých kolonistov. Slovakizácia kráľovských i poddanských miest postupuje rýchlejšie najmä od počiatku 17. stor., keď si Slováci a Maďari po dlhých bojoch s nemeckým patriciátom zákonom (z. čl. 13 z roku 1608) zabezpečujú právo nákupné a účasť v mestskej samospráve. Na začiatku 18. stor. už úplne slovenská bola Skalica a Trenčín, takmer slovenská bola Štiavnica, Brezno, Zvolen a Pukanec, väčšinu mali Slováci v Trnave, Banskej Bystrici, Belej, v Krupine a Sabinove. Avšak aj v ostatných mestách, najmä v Pezinku, v Modre, Juri, dokonca i v Bratislave, v Kežmarku a v Levoči slovenský živel postupne silnie.

Slovakizačný proces v 18. stor. zachytil aj zemanstvo žijúce v mestách i na vidieku. Poslovenčovanie zemanstva zaznamenáva Matej Bel najmä pri zemanoch spišských, šarišských a zvolenských. Táto slovakizácia trvala však veľmi krátko. O niekoľko desaťročí neskoršie stáva sa z celého slovenského zemanstva najtvárnejší materiál pre maďarizáciu.

Presunutie hospodárskeho i politického ťažiska uhorského štátu počas tureckej okupácie malo značný vplyv na vývin a rozvoj slovenskej národnosti. Bratislava sa stáva hlavným mestom, Trnava nielen dôležitým centrom kultúrno-cirkevným, ale aj tržným. Z tejto hospodárskej, politickej a kultúrnej prevahy západného Slovenska sa celkom prirodzene rodí tendencia západoslovenského nárečia prerásť hranice svojej zemepisnej oblasti. Táto tendencia prejavila sa v 17. a 18. stor. prirodzene predovšetkým v trnavskom kultúrnom okruhu (univerzita), zámerným a rýchlym slovakizovaním spisovnej češtiny. Takto vzniká vlastne nový spisovný jazyk, ktorý jeho súčasníci označovali za česko-slovenčinu alebo ešte častejšie za uhorskú slovenčinu. Slovakizovanie češtiny, najmä od 17. stor., je špecifická forma vývinu slovenského národného jazyka, ktorý bol podmienený hospodárskou a politickou situáciou v 16. a 17. stor., dostáva iný smer. Dôsledky tejto zmeny sa prejavili až v 19. stor.

Najväčšou brzdou vývinu a rozvoja slovenskej národnosti stáva sa od začiatku 18. stor. dvojitý národnostný útlak maďarský a rakúsky. Tento útlak má predovšetkým formu hospodársku. V prvej polovici 18. stor. prejavuje sa predovšetkým postupným presúvaním hospodárskeho ťažiska zo slovenského územia na juh (Budín), čím sa Slovensko stáva hospodárskou perifériou uhorského štátu, jednak podriaďovaním vytvárajúceho sa uhorského trhu hospodárskym potrebám a politickým záujmom Viedne. Obe tieto hospodárske tendencie zabrzдили vytvorenie najdôležitejšej podmienky pre formovanie novodobého slovenského národa — vytvorenie národného trhu a súčasne boli aj brzdou hospodárskeho a sociálneho rozvoja Slovenska. No nemenšou prekážkou rozvoja slovenskej národnosti, národného jazyka a kultúry bolo, že vládnuce triedy nielen v uhorskom štáte vôbec, ale aj na Slovensku boli prevažne Nemci a Maďari.

V mnohých kráľovských mestách na Slovensku, napr. v Pezinku, v Novej Bani, v Banskej Bystrici, v Štiavnici už dávno mali väčšinu Slováci, avšak vedúce

postavenie si aj naďalej kľčovite udržiaval nemecký patriciát, dokonca aj úradovanie bolo nemecké. Nemecký patriciát i cechovní majstri robia slovenským obyvateľom kráľovských miest všemožné prekážky v tom, aby sa mohli uplatniť zodpovedne svojmu počtu. Preto aj v prvej polovici 18. stor. sme svedkami ostrých národnostných sporov v našich mestách. K takémuto sporu dochádza napr. ešte roku 1751, keď banskobystrickí Slováci a Maďari podávajú na svojich nemeckých spoluobčanov žalobu na snem, v ktorej ich obviňujú, že sú nimi ukracovaní v právach, zabezpečených zákonmi a vzájomnými zmluvami. Narážajú tu iste nielen na spomínaný už zákonný článok 13 z roku 1608, ale aj na zákony z rokov 1723 a 1729, ktoré vyniesol uhorský snem v záujme Slovákov a Maďarov proti národnostnej diskriminácii, ktorú proti nim praktikovali nemeckí majstri v cechoch.

Proti predchádzajúcim storočiam pozorujeme v národnostnej otázke v prvej polovici 18. stor. dôležitú zmenu. Zatiaľ čo v stredovekých sporoch viedol nemecký patriciát, hlavným iniciátorom národnostných sporov od 18. stor. stáva sa maďarská stredná šľachta, ktorá sa obracia jednak proti slovenskému mešťanstvu, jednak aj proti samej slovenskej šľachte. Tieto spory majú už širšiu politickú základňu, prevažujú sa cez hranice miest a sú prvým signálom rozkladu mnohonárodnostného uhorského štátu.

V prvej polovici 18. stor. dotvára sa ideologicky koncepcia feudálneho stavovského uhorského štátu. Plnoprávnymi príslušníkmi „natio hungarica“, uhorského národa, sú iba výsadní, privilegovaní príslušníci uhorského štátu — šľachtici. Svoju výlučnú príslušnosť k „uhorskému národu“ a svoje feudálne výsady podopierala uhorská šľachta rôznymi ideologickými konštrukciami, predovšetkým tzv. podmaniteľskou teóriou. Podľa nej uhorská šľachta je potomkom podmaniteľov krajiny, naproti tomu nevoľníci sú potomkami podmanených obyvateľov krajiny. Táto základná teória uhorského feudalizmu má v sebe dva základné rozpory. Ponajprv, „uhorský národ“ je pojem politicko-teritoriálny a hlási sa k nemu nielen maďarská šľachta (ktorá tvorí približne 5/6 výsadných tried), ale aj šľachta iných uhorských národností, predovšetkým šľachta slovenská. Po druhé, nevoľníkmi neboli len poddaní slovenskí, rumunskí, ale aj roľníci maďarskí. Tieto rozpory sa prejavili už na začiatku 18. stor. a tvoria ideologicko-politickú os národnostných sporov v 18. stor.

Pri príležitosti zasadania uhorského snemu roku 1723 vydal profesor štátneho práva na Trnavskej univerzite Michal Bencsik spis *Novissima dieta nobilissima principis, statuumque et ordinum inclity regni Hungariae* (Trnava 1722). V tomto diele napadol obyvateľov mesta Trenčína, označiac ich za „pozostatky po Svätoplukovi“, ktorý vraj predal Maďarom svoju krajinu za bieleho koňa. Týmto útokom Michala Bencsika cítila sa dotknutá celá slovenská verejnosť, mešťania i zemani. Bencsikovi odpovedal na jeho urážky dubnický farár Ján Baltazár Magin v diele *Murices sive apologia pro inclity comitatu Trenchiniensi* (knihy bola napísaná roku 1723, vyšla však až roku 1728 v Púchove). J. B. Magin vo svojej *Apologii* berie do ochrany nielen obyvateľov Trenčína, ale všetkých Slovákov. K Svätoplukovi sa J. B. Magin vôbec nechce priznať, no jednako hovorí, že mu patrí chvála zato, že prijal pohostinne Maďarov. U J. B.

Magina nachádzame zárodky tzv. teórie o pohostinnom prijatí Maďarov Slováckmi, resp. teórie zmluvnej, ktorú niekoľko rokov po J. B. Maginovi vyslovil historik Samuel Timon: „Prijali teda Slováci Maďarov pohostinne. Už osemsto rokov znášajú spolu všetko dobré i zlé. Spolu žijú, spolu mrú. Z potomkov slovenského národa boli mnohí povýšení do šľachtického stavu, nadobudli si veľké majetky a stali sa zakladateľmi veľmi starobyľých rodov, ktoré od vlasti menej berú, ako jej dávajú. Vynikajú totižto radou, praktickou i teoretickou znalosťou práva, bez nich by zeli súdne siene prázdnotou a opustenosťou. Aj najnepatrnejší poddaní tohto národa sú usilovní roľníci, ktorí vo všetkom poslúchajú svojich zemepánov.“ Táto teória mala byť protiváhou teórie podmaniteľskej, podľa ktorej Slováci boli podmanený, teda neplnoprávny národ. Ide tu v podstate o obhajobu rovnoprávnosti slovenskej šľachty v uhorskom štáte, o obhájenie práva Slovákov hlásiť sa k „natio hungarica“. Táto tendencia majúca často odlišný obsah zaznieva takmer zo všetkých prejavov u nás v 18. stor. Stretávame sa s ňou nielen u J. B. Magina a S. Timona, ale aj u M. Bela, J. Severiniho, J. Papánka a J. Sklenára a dokonca aj u J. Fándlyho, ba osvojujú si ju aj niektorí Maďari.

Tieto národnostné spory vtláčili pečať národnostným slovenským prejavom v 18. stor., no jednako prejavy povedomia slovenskej národnosti prerastali úzky politický rámec šľachtického nacionalizmu. Základom, z ktorého vyrastalo v 18. stor. národnostné povedomie u Slovákov, bolo povedomie slovenskej spolupatričnosti. Slováci sa považovali za samostatnú vetvu „slovanského národa“. Pojera Slováka a Slovan, slovenský a slovanský často splýval. S obľubou a pýchou sa na Slovensku už v 18. stor. vyzdvihovala početnosť Slovanov a rozsiahlosť ich sídel, zdôrazňovala sa ich starobytnosť, autochtónnosť v Európe. Aj u Čechov a iných slovanských národov sa v tejto dobe stretávame so „slovanským národom“, avšak u žiadneho sa nestretávame s takým splývaním so slovanským celkom. U Slovákov vieme si to vysvetliť tým, že nikdy netvorili samostatnejšiu administratívno-politickú jednotku a v tejto dobe nemali ešte žiadne štátoprávne tradície. Preto aj myšlienka slovenskej vzájomnosti zohrala u Slovákov v 19. stor. takú veľkú úlohu.

No napriek tomu bolo u Slovákov už v 17. a v 18. stor. vyhranené národnostné povedomie, prejavujúce sa v kmeňovom ponímaní „slovanského národa“. Už v prvej polovici 18. stor. bol na Slovensku veľmi rozšírený a obľúbený názor, podľa ktorého prásídla Slovanov boli severne od stredného Dunaja pod Tatrami. Odtiaľto sa vraj rozišli do svojich dnešných sídel. Na starom mieste ostalo len ich jadro, Slováci. S týmto názorom úzko súvisela aj veľmi rozšírená a obľúbená hypotéza o slovenčine ako o matke všetkých ostatných slovanských jazykov.

Tieto prejavy slovenského národnostného povedomia mali širšiu platnosť ako feudálny nacionalizmus, obraňujúci fakticky rovnoprávnosť slovenskej šľachty a miest v uhorskom štáte. Stretávame sa s nimi nielen na konci 18. stor., ale aj v storočí nasledujúcom. Tu však už majú nielen úlohu obrannú, ale aj buditelskú, čo už súvisí s procesom formovania novodobého slovenského národa.

Kultúrny život na Slovensku v prvej polovici 18. stor. je hlboko poznamenaný szatmárskym kompromisom — politickým víťazstvom Habsburgovcov a upevnením mocenského postavenia uhorských magnátov, najmä vysokej cirkevnej hierarchie. Protireformácia, ktorá doznieva práve v tomto období, a Regnum Marianum, tiež plod protireformácie, vtlačajú hlbokú pečať duchovnému životu na Slovensku. Kultúra tohto obdobia má prevažne náboženský charakter. Odrazom reakčného Regnum Marianum je šľachtický patriotizmus najvýstižnejšie vyjadrený v okrídlenom hesle: „Extra Hungaria non est vita et si est, non est ita — Mimo Uhorska niet života a ak je, nie je taký.“ Tento feudálny patriotizmus v nasledujúcom storočí prerástol v obmedzený šovinizmus maďarskej džentry a buržoázie. No napriek nabubrelému pátosu a pompe, ktorá charakterizuje duchovný život na Slovensku v prvej polovici 18. stor., možno aj u nás podobne ako v Českých zemiach, hovoriť o období *temna* v našej kultúre.

Slovenská literatúra v porovnaní s predchádzajúcim storočím je v úpadku. Latinčina ako burina opäť prerastá a dusí domáci jazyk i spisovnú češtinu, a to nielen v literatúre, ale vo verejnom živote vôbec. Je to priamy dôsledok jednak kozmopolitného charakteru protireformácie, ktorej tón aj na Slovensku udával jezuitský rád, jednak to vyplýva z mnohonárodnostného charakteru uhorského štátu, ktorý sám osebe brzdil rozvoj a vývin slovenského jazyka a národnej kultúry vôbec.

Literárna produkcia na Slovensku v prvej polovici 18. stor. má na 80—90% náboženský obsah a poslanie. Katolícka má prirodzene kvantitatívnu prevahu nad evanjelickou. Vychádza zväčša z akademických jezuitských tlačiarň v Trnave a v Košiciach. Sú to predovšetkým nabubrelé, patetické modlitby a kázne, katechizmy a teologické traktáty, ale najmä literatúra zahrotená polemicky proti protestantom. K najvážnejším polemikom tejto doby patrí Štefan Dubniczay, katolícky farár v Teplej pri Trenčíne, ktorý vraj sám obrátil viac ako tisíc protestantov, a evanjelický martýr, superintendent Daniel Krman.

Avšak aj literárna tvorba slovenských protestantov má prevažne náboženský charakter a dokonca aj latinčina je u nich viac rozšírená a vo väčšej obľube ako v 17. stor. Prírodzene, náboženské prenasledovanie značne prekážalo rozvoju evanjelickej literatúry u nás. Cenzúra náboženských kníh od roku 1726 bez ohľadu, či išlo o knihy katolícke alebo protestantské, bola v rukách miestnych katolíckych biskupov, svetskú spisbu cenzurovali mestské alebo stoličné orgány, od roku 1731 Miestodržiteľská rada. Hierarchia a katolícke vrchnosti, ktoré mali rozhodujúce slovo tak v stolicích, ako aj v Miestodržiteľskej rade všemožne prekážali vychádzaniu protestantských kníh. Preto prevažná časť literárnej produkcie slovenských evanjelikov v tejto dobe vychádza v zahraničí, najmä v Halle, v Lipsku, Žitave, Wittenbergu, Vratislavi a v Laubne v Hornej Lužici. Aj u nás podobne ako v Českých zemiach sa sliedi po knihách protestantských a hromadne sa ničia. Okrem úžitkovej náboženskej literatúry, ktorá prevláda (modlitebné knihy, postily, funebrály, agendy, katechizmy a kázne),

najviac sa rozvíja v tejto dobe tvorivo duchovná pieseň, reprezentovaná predovšetkým tvorbou superintendenta Jána Hruškoviča, podlieha však silne nemeckým vplyvom. Náboženský útlak dal však nielen duchovnej piesni, ale aj celej protestantskej tvorbe tohto obdobia zvláštne tklivé, pesimistické a metafyzické podfarbenie.

Filozofické myslenie na Slovensku v prvej polovici 18. stor. v porovnaní so storočím minulým je tiež v úpadku. Protestanti, ktorí v 17. stor. u nás viedli, sú úplne zatlačení do pozadia. Tón udávajú akademickí filozofi trnavskí. Protireformácia upevňuje a predlžuje život stredovekej scholastike, filozofia ostáva u nás stále slúžkou teológie. Z filozofov iba kvantom vedomostí púta pozornosť trnavský polyhistor Martin Szent-Iványi (1633—1705) z Liptovského sv. Jána, ktorého dielo presahuje až do prvej polovice 18. stor. Jezuita Szent-Iványi pracuje však výlučne deduktívnou scholastickou metódou. Aj on, podobne ako všetci ostatní súčasní filozofi na Slovensku, je ešte stále stúpencom zastaralého geocentrického názoru a iných stredovekých prežitkov vo vedách a v myslení vôbec.

Právny život bol u nás suverénne ovládaný Werbőczyho Tripartitom, ktorý verne odráža feudálno-stavovského ducha a záujmy vládnúcich tried v Uhorsku. Šľachta veľmi žiarlivo chráni Tripartitum pred revíziou (iba Martin Szent-Iványi pripojil ku Corpus iuris Hungarici dolnorakúsky trestný kódex, ktorý sa potom u nás používal spolu s pravotným poriadkom saského Carpzoa a takto vládne Werbőczyho feudálny zákonník fakticky až do roku 1848.

Svetská literatúra na Slovensku v tejto dobe je neobyčajne chudobná rozsahom i umeleckou úrovňou. Vynikajúcejší zjav alebo aspoň dielo z tohto obdobia ani nepoznáme. Meštianska a zemianska spoločnosť sa uspokojovala zväčša príležitostnými, svadobnými alebo pohravnými veršami „remeselnej“ produkcie. Hojne sa hrávali aj „divadlá“, tzv. jezuitská a protestantská školská dráma, skladané obyčajne na spôsob commedia dell'arte. Boli zväčša latinské. Učení Slováci v tejto dobe s obľubou skladali aj básne v latinčine.

Kozmopolitný charakter panskej kultúry na Slovensku v prvej polovici 18. stor. sa ešte výraznejšie prejavil vo výtvarnom umení, predovšetkým v architektúre. Slovensko v druhej polovici 17. stor. zrodilo niekoľko vynikajúcich výtvarných umelcov svetovej úrovne. Ján Brokoff, známy tvorca barokových sôch na Karlovom moste v Prahe, narodil sa v Spišských Vlachoch. K najvýznamnejším maliarom tohto obdobia patrí Ján Kupecký (1667—1740). Náboženský útlak vyhnal ho z vlasti do Norimberku. Ján Kupecký ako vynikajúci portretista bol vítaným hosťom na európskych dvoroch. Maľoval aj Petra Veľkého, zo Slovákov Mateja Bela. Jakub Bohdan (1660—1724) z Prešova, minuciózny maliar zátiší — kvetín, ovocia, exotických vtákov, stal sa maliarom na anglickom panovníckom dvore. Podobne väčšiu časť svojho života v cudzine pôsobil aj iný vynikajúci maliar Adam Manucki (1673—1757) z hontianskej Sokolovej, ktorý sa po službách u Františka Rákócziho II. stal dvorným maliarom poľského kráľa Augusta III. A zatiaľ čo sa vynikajúce talenty zo Slovenska túľajú po cudzine, uhorská šľachta a hierarchia, ktorej prepychové príbytky — kaštiele, paloty stavané v tomto období sú dokladom jej blahobytu,

ale súčasne aj dekadentného nevkusu, pozýva k nám umelcov z Viedne, Talianska, zväčša však, žiaľ, druhoradých až tretioradých.

Baroková kultúra na Slovensku v 18. stor. vrcholí. Baroko sa tu však nikdy neudomácnilo natoľko ako v Rakúsku a v Českých zemiach. Cirkevné stavby, najmä z prvej polovice 18. stor. (kostoly sv. Trojice a alžbetiniek v Bratislave, kostoly v Prievidzi a inde) sú dielom neznámych alebo druhoradých viedenských staviteľov a často sa priamo kŕčovite pridŕžajú viedenských vzorov. Provincionalizmus a epigónstvo preráža aj zo svetských stavieb. Určitou výnimkou je tu iba Bratislava, ktorá ako korunovačné mesto a sídlo snemu i úradov lákala uhorskú aristokraciu. Takto tu vzniklo niekoľko barokových palácov (Jeseňákov roku 1730, Esterházyho roku 1742, Wachtlerov roku 1747 a arcibiskupov letný palác, ktorý je napodobeninou viedenského Schönbrunnu). V ostatných slovenských mestách sú barokové stavby pomerne zriedkavé a je zaujímavé, že v meštianskej architektúre na Slovensku nezapustilo baroko korene. Treba v tom vidieť čiastočne hospodársky úpadok miest. Naproti tomu na vidieku sú barokové šľachtické stavby častejšie. V tejto dobe začína sa stavať typ panských sídiel, kaštiele — pôdorysne stavané, s bohatou fasádou a bočnými ramenami, s francúzskym alebo anglickým parkom. (Kaštieľ v Továrnikoch roku 1718, v Bernolákove roku 1722, v Bieli roku 1725, cisársky kaštieľ v Holiči a iné.)

K určitému umeleckému vzostupu v architektúre došlo na Slovensku až v druhej polovici 18. stor. Podnetom tohto vzostupu a rozkvetu bol príchod Alberta Tešínskeho, zaťa Márie Terézie, ako miestodržiteľa do Bratislavy. Vynikajúci viedenský architekt František Anton Hillebrand bol poverený prestavbou a úpravou bratislavského hradu. Projektoval v Bratislave i na vidieku viac stavieb. V týchto stavbách, ktoré sú prejavmi neskorého baroka, hlási sa už nový umelecko-výtvarný štýl — rokoko. V Bratislave a na západnom Slovensku vôbec máme viac stavieb v tomto prechodnom štýle (palác Széchenyiovský, Mirbachov, Apponyiho, Grassalkovichov, v Trnave budova lekárskej fakulty a mnoho meštianskych domov). Ku koncu storočia sa už v niektorých stavbách jasne ukazuje nový výtvarný štýl — klasicizmus (primaciálny palác v Bratislave.)

Barokové maliarstvo, plastika a sochárstvo sa u nás vyvíjalo zväčša v úzkej spojitosti s architektúrou. Popri množstve druhoradých umelcov, často iba umeleckých remeselníkov, účinkovalo v 18. stor. aj niekoľko umelcov v pravom slova zmysle. Najväčší význam pre rozvoj výtvarného života a vkusu u nás, najmä pokiaľ ide o sochárstvo a plastiku, mal pobyt a činnosť jedného z najväčších súčasných sochárov, Viedenchana Rafaela Donnera v Bratislave. Počas svojho viac ako desaťročného pobytu (1728—1739) vytvoril niekoľko vynikajúcich diel (najznámejšia je socha sv. Martina v bratislavskom dóme a náhrobok arcibiskupa Imricha Esterházyho) a vychoval viacerých žiakov.

Aj hudobný život na Slovensku v 18. stor. v porovnaní s minulým storočím je v hlbokom úpadku. Súvisí to s hospodárskym a politickým rozvratom našich miest, najmä spišských, v ktorých hudba v 17. stor. dosiahla veľký rozkvet. Hudba u nás podobne ako barokové výtvarné umenie je presiaknutá kozmopolitizmom a je vo vleku cudzích, predovšetkým viedenských skladateľov. Proti zložitej polyfónii a vyspelej reprodukcii sedemnásteho storočia na-

stupuje zjednodušenie — spev jednohlasne sprevádzaný akordickou hrou nástroja. Hudba na Slovensku v 18. stor. má prevažne náboženský charakter (baroková duchovná ária) a tiež sa sústreďuje predovšetkým v kostoloch. Svet-ská šľachta si povoláva občas hudobníkov z cudziny.

O ľudovej kultúre, najmä o ľudovom umení z obdobia pred 18. stor. máme pomerne málo znalostí. Na konci 17. stor. dochádza tu k prelomu. Ľudové umenie začína v tejto dobe celkom viditeľne pôsobiť na panskú kultúru. Tento vplyv sa najjasnejšie prejavil predovšetkým v hudbe. Vplyv ľudovej piesne na duchovnú pieseň odráža sa už v *Cithara sanctorum* a v *Cantus catholici*. V 18. stor. pod priamym vplyvom ľudovej piesne vytvára sa u nás nový hudobný druh, tzv. ľudová pastorella. K jej najúspešnejším pestovateľom patria Juraj Pavlín Bajan (1721—1790) a Edmund Pascha, rodák z Kromčříža. Ľudová pieseň preniká aj do panskej kultúry. Šľachta ňou čiastočne nahrádza cudzí tanečný repertoár. Vďaka tomuto jej záujmu máme z druhej polovice 17. a zo začiatku 18. stor. prvé zápisy slovenských ľudových piesní (Victorisov kódex, zbierka Anny Szirmay-Keczerovej). V 18. stor. sa záujem o ľudovú pieseň, zatiaľ, pravda, iba z potrieb čisto osobných, rozširuje aj medzi inteligenciu a meštianstvo (Lányiho spevník, anonymná zbierka z Nadlic, zbierka Dionýza Kubíka). V týchto zbierkach objavuje sa prevažne ľudová pieseň z oblasti západného Slovenska, hoci fluktuácia ľudovej piesne je tu už badateľná. Táto pieseň od konca 18. stor. začína sa meniť na pieseň národnú. Tento zjav korešponduje aj s vývinom národného jazyka.

Ľudová pieseň tohto obdobia odráža už plne a bohato celý život ľudu, jeho city, radosti a žiaľ, ale aj jeho sociálne postavenie. V tomto období si slovenský nevoľnícky ľud vytvára svojho hrdinu — zbojníka Jánošíka, ktorý „bohatým bral a chudobným dával“. Jánošíkovská tradícia je jedna z najväčších a najtypickejších tradícií nášho ľudu, ktorá z tradície ľudovej, poddanskej prerástla v tradíciu národnú. V ľudovom hrdinovi Jánošíkovi je stelesnený a vyjadrený celý odpor a nenávisť slovenského nevoľníka proti feudálnemu útlaku. Ľud opriada Jánošíka vybájenými rozprávkovými vlastnosťami, dáva mu za seba vykonať hrdinské činy pomsty na svojich vykorisťovateľských feudáloch-zemepánoch. Táto idealizácia revolučného hrdinu ako jednotlivca je typická pre protifeudálny boj ľudových nevoľníckych mäs. Odráža v sebe bezperspektívnosť a živelnosť protifeudálneho zápasu nevoľníkov aj ich povstanie. No popri takom dôležitom zjave ľudovej kultúry pozorujeme v našom duchovnom živote v prvej polovici 18. stor. aj iné progresívne zjavy. Je to jednak nový, vedecký duch, s ktorým sa síce stretávame len ojedinele, ktorý ale ako slnečný lúč preráža cez barokové temno, jednak je to rastúci záujem o domáci spisovný jazyk, kultúru a slovenskú minulosť. K novým typom vedcov tohto obdobia počítame predovšetkým už spomínaného autora *Apologie Jána Baltazára Magina*, ďalej učeného jezuitu Samuela Timona (1675—1736) z Turnej pri Trenčíne a najmä Mateja Bela (1685—1749) z Očovej.

Samuel Timon je osobnosť svojim založením i svetonázorom neobyčajne pribuzná Bohuslavovi Balbínovi. Timon patrí k zakladateľom moderného kritického dejepisu v Uhorsku. On je vlastne aj tvorcom prvej koncepcie sloven-

ských dejín ako časti dejín uhorského štátu (teória o pohostinnom prijatí Maďarov Slováckmi) a obranca rovnoprávnosti Slovákov v Uhorsku. Timon bol najväčšou autoritou v historiografii v prvej polovici 18. stor. v Uhorsku. Jeho slovenský pôvod sa prejavil nielen v jeho dielach, najmä v *Imago antiquae Hungariae* (Košice 1733), ale, ako hovorili jeho súčasníci o ňom, že keby mohol, že by aj Jupitera zaradil medzi Slovanov.

Ešte väčšiu vážnosť vo vedeckom svete požíval Matej Bel, rektor bratislavského evanjelického lýcea. Matej Bel bol prívržencom tzv. štátovednej nemeckej školy. Jeho vedecký záujem sa týkal predovšetkým histórie a zemepisu, zanechal však spisy aj z literárnych dejín rétoriky, jazykovedy (praktické učebnice) a prírodných vied. Jeho ideálom bolo zhromaždiť všetky poznatky o jeho „sladkej vlasti“ — Uhorsku. Najslávnejším dielom Mateja Bela sú jeho *Notitia Hungariae historico-geographica*, historicko-zemepisné opisy uhorských stolíc, až dodnes cenný historický prameň. Aj v diele Mateja Bela preniká navonok jeho slovenský pôvod a slovenské povedomie. Pre svoju učenosť bol Matej Bel nazvaný „veľkou ozdobou Uhorska“, učené spoločnosti londýnska, berlínska, jenská a olomoucká zvolili ho za čestného člena a dokonca pápež Klement XII. poctil ho, hoci bol protestantom, zlatou medailou.

Snahy o pestovanie „materinského“ jazyka, a to nielen spisovnej češtiny, ale dokonca aj slovenčiny, objavujú sa už v 17. stor. Vavrínek Benedikti z Nedožier, profesor na pražskej univerzite, karhá svojich krajanov Slovákov, že zanedbávajú pestovanie svojho domáceho jazyka. Tieto snahy sa od konca 17. stor. rozmáhajú. Spisovatelia Daniel Sinapius-Horčička, Tomáš Masník a Ján Simonides priamo propagujú a zdôrazňujú slovakizovanie spisovnej češtiny. Iní spisovatelia sú už o sebe presvedčení, že píšú svoje knihy „naším jazykom slovenským“. V tejto dobe Daniel Krman a Matej Bel vyslovujú svoje krásne a v dobe národného útlaku často citované chvály na slovenčinu. Tento záujem o domáci jazyk a národnú minulosť je odrazom objektívneho rozvoja slovenskej národnosti. Novým vedeckým duchom a záujmom o materinský jazyk odlišuje sa slovenská kultúra tohto obdobia od minulého storočia a toto ju už spája s obdobím nasledujúcim — s osvietenstvom a národným obrodením.

II

1. SLOVENSKO V OBDOBÍ ZÁPASOV O „DEDIČSTVO HABSBUERSKÉ“

V búrlivom období bojov o „dedičstvo habsburské“ (1740—1748) a v sedemročnej vojne (1756—1763) prirodzene nevystupovali Slováci ako samostatná politická jednotka. Jednako však tieto udalosti ťažko doľahli na slovenský ľud a zároveň mali veľký význam pre ďalší vnútropolitický i hospodársky vývoj uhorského štátu, jeho postavenie v habsburskom mocnárstve a takto nepriamo aj pre ďalší slovenský vývin. Z týchto dôvodov musíme sa, aj keď iba stručne, dotknúť medzinárodnej situácie, najmä jej vplyvu na vnútropolitickú situáciu v Uhorsku a súčasne sa zaoberať aj vnútropolitickými pomermi v uhorskom štáte v tomto období.

Vojny o „dedičstvo habsburské“ boli bezpochyby obdobím jednej z najväznejších kríz habsburského mocnárstva pred rokom 1848. Proti mladej panovníčke Márii Terézii (1740—1780) vystupujú nečakane nielen zahraniční nepriatelia na čele s Pruskom, ale zároveň prepukajú vnútorné národnostné a feudálne rozpory. Česká šľachta sa síce nepostavila úplne otvorene proti záujmom habsburského domu, ale zato, podrobne ako šľachta rakúska, bola na väzkach vo svojej vernosti voči nemu. V tejto kritickej chvíli veľmi dôležitú úlohu zohralo Uhorsko.

V neobyčajne ťažkej a tiesnivej situácii prichádza Mária Terézia do Bratislavy a uchádza sa o pomoc u uhorskej šľachty. Deputácia uhorských stavov 11. septembra 1741 na bratislavskom hrade s vytasenými šablami sľubuje obetovať „život a krv“ pre svoju kráľovnu. Toto lojálne vystúpenie uhorskej šľachty malo značný morálno-politický význam pre upevnenie otráveného medzinárodného postavenia Márie Terézie. Deputácia uhorských stavov prisľúbila panovníčke aj vojenskú pomoc, takmer 100 000 mužov vojska. V tomto rozsahu sa síce sľúbená pomoc neuskutočnila, no jednako postavilo Uhorsko vyše 60 000 vojakov. Z tohto počtu tvorila insurektia-šľachtická pohotovosť len nepatrnú časť. Prevažne to bola armáda nevoľnícka. A tak aj slovenský poddaný spolu s maďarským nevoľníkom a srbským hraničiarom bojoval na bojištiach v Čechách, na Morave i v Nemecku a predovšetkým oni a nie uhorská šľachta obetovali „život a krv“ za záchranu habsburskej dynastie.

Uhorskí šľachtici nemienili však ani životy a krv svojich poddaných obetovať v prospech habsburskej dynastie zadarmo. Tiesnivú situáciu Márie Terézie veľmi obratne využili na upevnenie svojho triedneho a mocenského postavenia v uhorskom štáte. Na sneme roku 1741 prinútili Máriu Teréziu potvrdiť ich šľachtické výsady, najmä nezdaniteľnosť (zák. čl. 8.) a okrem toho, poučení z vnútropolitického vývoja za Karola III., uzniesli sa a presadili celý rad zákonov namierených proti centralizačným snahám dvora a upevňujúcich feudálno-stavovskú ústavu uhorského štátu. Zákony snemu z roku 1741 značne obmedzujú moc samého panovníka, najmä redukovaním jeho regálnych práv. Obnovujú a vymedzujú právomoc uhorských úradov, predovšetkým palatína. Palatínska funkcia nesmie ostať dlhšie ako rok neobsadená. Podobne boli obnovené aj niektoré dôležité štátoprávne hodnosti ostrihomského arcibiskupa, najmä právo mať k rukám dvojitú kráľovskú pečať. Panovník má zabezpečiť, aby nariadenia Uhorskej kancelárie neboli rušené inými úradmi. Uhorská komora má sa riadiť výlučne uhorskými zákonmi a všetko, čo v Uhorsku patrí ku kráľovskému regálu (najmä soľné a banské regály), bolo jej podriadené. Snem sa postavil ostro proti udeľovaniu donácií a úradov cudzincom, podobne bol vyneseny zákon proti udeľovaniu cirkevných hodností a beneficií cudzím štátnym príslušníkom. Kde sa tak stalo alebo stane, tam biskupi, prepošti a opáti majú zaplatiť ročne 1000 zl., ak majú malé príjmy, 200 zl. do štátnej pokladnice. Komisia neo-aquistica bola na tomto sneme zrušená. Zák. čl. 11. zaväzuje panovníka k tomu, že vnútorné i zahraničné záležitosti týkajúce sa uhorského štátu bude riešiť spolu s uhorskými radcami.

Tieto zákony feudálno-stavovského uhorského snemu sú v rozpore s vývinom

v dedičných zemiach, kde sa neustále upevňuje moc absolutisticky vládnuceho panovníka a kde, najmä po skončení vojen o „dedičstvo habsburské“, prebieha rýchly centralizačný proces, obmedzuje sa nielen výsadné postavenie šľachty, ale aj štátoprávne postavenie jednotlivých zemí. Snem z roku 1741 zabezpečil pre uhorskú šľachtu feudálne výdobytky szatmárskeho mieru a upevnil tendenciu štátoprávneho vývinu uhorského štátu smerom k dualizmu. Je zaujímavé, že aj v budúcnosti medzinárodné udalosti — v rokoch 1790/91 vypuknutie francúzskej revolúcie a intervenčné vojny, v prvej polovici 19. stor. celkový duch európskej reakcie, po revolúcii roku 1848 rakúsko-pruský konflikt — pôsobili ako dôležité činitele pripravujúce cestu rakúsko-uhorskému vyrovnaniu. Pravda, tento vývin nebol priamočiary. Sama Mária Terézia zákony uhorského snemu z roku 1741 schválila iba pod tlakom tiesnivej vnútornej i zahraničnej situácie a po skončení vojen o „dedičstvo habsburské“, a najmä po sedemročnej vojne aj v Uhorsku chce vládnuť absolutisticky. Jej okázala „vdčačnosť“ voči „uhorskému národu“, voči uhorskej šľachte bola len taktickým využívaním rozporov existujúcich v uhorskej vládajúcej triede a maskovaním centralizačných plánov. Jej snahy a súčasne diferencie so snahami uhorskej šľachty sa prejavili už na sneme roku 1751 a najmä na sneme roku 1764.

Na snem roku 1751 prišla Mária Terézia s požiadavkou zvýšiť kontribúciu o 1 000 000 zl. Uhorská šľachta vystúpila tu proti hospodárskej politike Viedne, najmä proti tridsiatkovému systému, ktorý poškodzoval tak hospodárske záujmy šľachty vyvážajúcej do zahraničia obilie a dobytok, ako aj uhorských obchodníkov vôbec. Nakoniec po dlhých jednáčkách bolo odhlasované zvýšenie dane o 700 000 zl. Prirodzene, celú túto farchu uvalili na ramená poddaných. Nasledujúci snem sa zišiel až po skončení sedemročnej vojny roku 1764. Tento snem mal riešiť predovšetkým dva základné problémy: nevoľnícku a vojenskú otázku. Skúsenosti zo sedemročnej vojny poučili totiž Máriu Teréziu, že šľachtická insurekcia je už vo vojenstve prežitok a že aj v Uhorsku sa treba orientovať na vybudovanie stálej armády. Z tohto dôvodu predložila snemu požiadavku opätovného zvýšenia vojenskej dane o 1 000 000 zl. Aj riešenie nevoľníckych pomerov čiastočne súviselo s prvou otázkou. Táto požiadavka vyvolala medzi uhorskou šľachtou veľkú nespokojnosť, pretože v nej videla útok na jednu zo svojich základných feudálnych výsad — nezdaniteľnosť. V tomto ju utvrdzovala aj kniha Adama Kollára, bibliotekára cisárskej knižnice vo Viedni, rodáka z Terchovej, *De originibus et usu perpetuo potestatis legislatorie circa Sacra Apostolicorum Regnum Ungariae libellus* (Viedeň, 1764), ktorá vyšla tesne pred otvorením snemu. V tomto diele Adam Kollár, ktorého pre jeho veľkú učenosť súčasníci nazývali „slovenským Sokratesom“, vystupuje ako obhajca absolutistickej moci panovníka. Úsiluje sa tu predovšetkým dokázať, že cirkevné benefíciá predstavujú majetok koruny, a preto podliehajú zdaneniu. Súčasne tu však poukázal na zastaralosť insurekcie, vykorisťovanie a nespravodlivosť, pokiaľ ide o jednostranné zdanenie poddaných a pokúša sa dokázať, že šľachta bola v minulosti zákonom viazaná platiť dane, z čoho vyvodzuje ako prirodzenú povinnosť zameniť insurekciu — daň z krvi, na kontribúciu — daň v peniazoch.

Táto kniha rozzúrila uhorskú šľachtu do nepričetnosti. A. Kollár bol na sneme vyhlásený za zradcu. Žiadajú, aby kniha bola spálená a jej autor bol postavený mimo zákon. A. Kollárovi sa síce nič nestalo, ale kniha bola skonfiškovaná. Proti Kollárovmu dielu ešte počas zasadnutia snemu vyšiel anonymný pamflet *Vexatio dat intellectum*, ktorého autor ostro útočí proti centralistickým snahám Viedne a absolutistickej moci panovníka vôbec, obraňuje uhorskú feudálno-stavovskú ústavu, majúce pred sebou vzor vo feudálnej anarchii Poľska.

Na sneme roku 1764 vytvorila sa proti Márii Terézii silná opozícia. K protestantskému jadrú starej opozície sa pridal aj vysoký klérus a magnáti. Šľachta dokonca žiadala zníženie daní o pol milióna zlatých (nakoniec však po dlhých prietahoch pristúpili na zvýšenie kontribúcie z 3 200 000 zl. na 3 900 000 zl.). Dôležitejšie zákony tento snem nevyniesol. Rozhnevaná Mária Terézia snem nakoniec rozpustila a do konca svojho života viac nezvolala.

Rok 1764 znamená obrat v politike Viedne voči uhorskému štátu. Mária Terézia síce na jednej strane aj naďalej robí politiku drobných ústupkov Uhorsku, čím sa snaží získať si predovšetkým klérus a magnátov, obnovuje územnú jednotu uhorského štátu (pre slovenské dejiny má tu význam pripojenie 13 spišských miest roku 1772), na druhej strane však prechádza aj v Uhorsku postupne k centralizácii a k absolutistickému vládnutiu. Štátna rada už pred rokom 1764 rozšírila svoju pôsobnosť nepriamo aj na Uhorsko. Keď roku 1765 zomrel prímas a palatín, miesto prímasa ostalo neobsadené a palatín nebol zvolený vôbec. Miesto neho vymenovala za miestodržiteľa v Uhorsku manželka svojej dcéry Márie Kristíny Alberta, knieža sasko-tešínske. V tomto roku tiež bez súhlasu uhorskej šľachty menovala za svojho spoluvládcu najstaršieho syna Jozefa, podobne urobila úpravu nevoľníckych pomerov, reformu školstva a celý rad iných vážnych opatrení. Avšak oveľa vážnejšie dôsledky pre slovenský historický vývoj mala hospodárska politika Viedne.

2. POČIATKY A ROZVOJ MANUFAKTÚRNEHO PRIEMYSLU*

Druhá polovica 18. stor. je dôležitým obdobím slovenských dejín. Do polovice tohto storočia kladieme totiž počiatky kapitalistickej výroby na Slovensku. Vznikajú manufaktúry, rozvíja sa domácka výroba. Aj feudáli stále viac rozširujú tovarovú výrobu na svojich veľkostatkoch, ktorých počet i rozsah rastie. Noví ekonomickí činitelia začínajú účinne rozkladať feudálne vzťahy. Ku koncu 18. stor. začína sa na Slovensku viditeľne prejavovať kríza feudálneho spoločenského poriadku. Tento ekonomický proces bol však veľmi brzdený samou vládnúcou triedou v Uhorsku a v nemenšej miere hospodárskou politikou Viedne.

Manufaktúrny priemysel na Slovensku začal sa rozvíjať značne oneskorene, a to nielen v porovnaní so západnou Európou, ale aj s Českými zemiami. Príčiny

* Túto a ďalšiu kapitolu som čiastočne spracoval na základe materiálových podkladov, ktoré mi poskytol ašp. HÚ A. Špiesz, J. T.

tohto zaostávania treba hľadať nielen v nepokojoch minulého storočia, ktoré prirodzene značne zabrzdzili hospodársky vývoj na Slovensku, ale predovšetkým v celom našom ekonomicko-sociálnom vývine od 15. stor. Na Slovensku síce vzniklo už v 17. stor. niekoľko podnikov, ktoré presahovali rámec cechov, najmä v železiarstve, papiernictve a sklárstve, roku 1666 založil arcibiskup Szelepcsényi v Hubiciach na Žitnom ostrove manufaktúru na súkno, ktoré sa svojou kvalitou vyrovnalo anglickým súknám, tieto podniky sa však alebo nerozvinuli, alebo skoro zanikli. Takto sa manufaktúrne štádium priemyslu začína u nás až na konci prvej polovice 18. stor.

Roku 1736 bola založená manufaktúra na kartún v Šaštíne, ktorá svojho času patrila k najväčším manufaktúram v Habsburskej monarchii, oniečo neskôr (okolo roku 1743) vznikla manufaktúra na majoliku v Holiči. Tieto manufaktúry, ktoré stoja na Slovensku na prahu manufaktúrneho štádia kapitalizmu, nezrodili sa z prirodzeného hospodárskeho vývinu u nás, z domácej akumulácie kapitálu. Obe vznikli na tamojších cisárskych statkoch a boli majetkom Františka Lotrinského, manžela Márie Terézie. Holičská manufaktúra ostala v držbe Habsburgovcov až do svojho zániku v prvej polovici 19. stor. Šaštínska kartúnka stala sa neskoršie majetkom viedenskej bankárskej rodiny Puthonovcov.

Až do šesťdesiatych rokov 18. stor. nevznikli na Slovensku nové manufaktúry. Príčiny boli viaceré. K zakladaniu nových manufaktúr dochádza až po skončení sedemročnej vojny (1763), keď sa aj v Českých zemiach začína, najmä v súvislosti so stratou Sliezska, rýchly rozvoj manufaktúrneho priemyslu. V tejto dobe vzniklo u nás v krátkom čase šesť väčších manufaktúr a niekoľko menších. Najväčšou z týchto manufaktúr bola kartúnka v Čeklísi — Bernolákove. Patrila bohatým bratislavským obchodníkom (Wachtler, Natali, Falquet, Himberger a i.). Vyrábala rôzne bavlnené textilie, najmä kartún a šatky na hlavu pre ľud, farbilo sa v nej aj domácky vyrobené plátno, ktoré skupovala v Českých zemiach a na Spiši. Ročne spracovala okolo 12 000 funtov, t. j. asi 6700 kg priadze. Tretinu výrobkov vyvážala do dedičných zemí. Zamestnávala okolo 150—200 stálych robotníkov. Iným väčším podnikom bola manufaktúra grófa Antona Forgácha v Haliči pri Lučenci. Vyrábalo sa v nej súkno a dvadsať druhov iných rôznych textílií, ako barchet, flanel, plyš a pod. Pracovalo v nej okolo 50 stálych robotníkov. Ročne spracovala približne 3500 kg vlny. Je to jedna z mála manufaktúr na Slovensku, ktorá sa premenila na továreň a pracovala ešte za predmníchovskej ČSR. Väčšia manufaktúra na spracovanie plátna a kože vznikla na majetkoch grófa Windischgrätza v Tepličke nad Váhom, gróf Nyáry v Sobotišti vystavil manufaktúru na súkno a spracovanie kože. Niekoľkí trnavskí obchodníci spojili svoj kapitál a založili tu súkenku. V Bratislave podnikavý Wolfgang Kempelen založil manufaktúru na tlačenie a farbenie plátna, na výrobu kartúnu a súkna. V tejto dobe sa značne rozšírila aj výroba v šaštínskej kartúnke. V sedemdesiatych rokoch 18. stor. iba v letných mesiacoch vyrobila ročne 150—200 tisíc metrov textílií a priamo v podniku zamestnávala okolo 500 robotníkov.

Po krátkom rozmachu nastupuje stagnácia. V sedemdesiatych rokoch 18. stor. väčšina manufaktúr na Slovensku zaniká alebo podstatne obmedzuje vý-

robu. Príčinou tohto rýchleho úpadku bola predovšetkým hospodárska politika Viedne, ktorá zámerne podväzovala a brzdila rozvoj manufaktúrneho priemyslu u nás.

K určitému oživeniu manufaktúr došlo opäť za Jozefa II. Toto štádium úzko súvisí s rozkvetom manufaktúrneho priemyslu v Rakúsku a Českých zemiach. V tejto vzniklo niekoľko nových manufaktúr na západnom Slovensku, najmä v Bratislave. Obchodník Strasser zakladá tuná veľkú súkenku, obchodník Hummel závod na výrobu zrkadiel a ozdobných predmetov, obchodník Distlberger manufaktúru na výrobu fajok. Vzniká aj niekoľko menších závodov na spracovanie hodvábu. V tejto dobe obnovuje bratislavský obchodník Wachtler aj kartútku v Čeklísi, vzniká súkenka Szakmáryho a Ab Haaga v Senci a celý rad menších podnikov.

Z nových manufaktúr k najvýznačnejším patrila Strasserova súkenka v Bratislave. Zamestnávala stále 25 odborníkov a 180 pradiarov, ktorí patrili zväčša k bratislavskej mestskej chudobe a mohli preto pracovať po celý rok. Ročne vyrobila tovar v hodnote za 16 000 zl. (haličská manufaktúra za 18 000 zl. ročne). Obnovená čeklíska manufaktúra zamestnávala v tejto dobe priamo v budove 80 robotníkov, zväčša odborníkov — tkáčov, tlačiarov, farbárov, leštičov a iných a vyrobila ročne tovaru za 80 000 zl. Aj šaštínska kartútku, ktorej čiastočne pomohlo zmiernenie vývozného cla do Rakúska a Českých zemí, rozširuje svoju výrobu.

K väčším a dôležitejším manufaktúram, ktoré vznikli v osemdesiatych rokoch, patrili pradiareň grófa Rubiniho von Walterstein v Bratislave založená roku 1787 a pradiareň v Devíne. Vo vývine manufaktúrneho priemyslu na Slovensku majú tieto podniky význam z dvoch príčin. Mali pomerne vysokú výrobnú kapacitu a ide tu o manufaktúry, v ktorých sa po prvý raz na Slovensku použili spriadacie stroje. Tieto stroje sa k nám dostali z Viedne na základe privilégia grófa Rubiniho, ktorý bol spolumatiteľom viedenskej strojovej pradiarne. Rubini sa nedohodol so svojimi spoločníkmi a roku 1787 sa s časťou strojového zariadenia presťahoval do Bratislavy. V tom samom roku z iniciatívy Rubiniho viedenských spoločníkov bola strojmi opatrená aj staršia ručná pradiareň v Devíne. Rubiniho strojová pradiareň vyrábala priadzu na kartún a iné bavlnené výrobky. Svoj tovar umiestňovala zväčša na viedenskom trhu. V Devíne sa vyrábala ozdobná priadza na tkanie a vyšívanie. Devínska manufaktúra vyvážala svoje výrobky tiež do Viedne, ale aj do Nemecka a Švajčiarska. Rubiniho bratislavský podnik mal 50 spriadacích a 5 česacích strojov. Zamestnávala 200 robotníkov. Devínska manufaktúra mala 25 spriadacích a 3 česacie stroje. Zamestnávala 40 stálych robotníkov, pred zavedením strojov zamestnávala iba pradiarov vyše 200. Tieto stroje boli anglického pôvodu typu „Jenny“. Každý z nich mal 102 vretien, takže všetky spolu mali 7650 mechanických vretien. Zavádzanie strojov do našich manufaktúr malo veľký význam pre rozvoj výrobných síl, zvyšovanie produktivity práce, vývin sociálny a najmä pre vznik proletariátu. Obe tieto manufaktúry síce skoro zanikli, spriadacie stroje v bavlnárskych a neskôr i súkennických podnikoch sa už udržujú stále.

Na Slovensku vznikali manufaktúry práve tak ako v iných krajinách najskôr v textilnom priemysle, a to najmä preto, že tu cechy predovšetkým nestačili kryť rastúci dopyt. Najrozšírenejším odvetvím manufaktúrnej textilnej výroby u nás bolo bavlnárstvo sústredené najmä v manufaktúrach v Šaštíne a Čeklísi. Potrebné suroviny, najmä bavlna, dovážali sa cez Viedeň a Budín z Macedónie, ktorá patrila k tureckej ríši. Druhé odvetvie manufaktúrneho textilného priemyslu — súkenníctvo — spracovávalo prevažne domáce suroviny. Okrem textilných výrobkov vyrábali sa u nás manufaktúrne najmä rôzne luxusné a úžitkové predmety, ako majolika, zrkadlá, toaletné potreby, rukavičky, fajky a podobne. V porovnaní s Českými zemiami, ide u nás až na niekoľko prípadov o manufaktúry pomerne malé, ktoré — tak to bolo konečne aj v iných európskych krajinách — vedeli len sčasti uspokojiť rastúcu domácu spotrebu a tak aj naďalej ostáva rozhodujúci podiel v spoločenskej výrobe cechovému remeslu. Na tomto sa však už celkom zjavne začínajú prejavovať známky ťažkej krízy a rozkladu.

Prvé manufaktúry na Slovensku (šaštínska, holičská) nevznikli ako výsledok domáceho hospodárskeho vývoja. Doma naakumulovaný kapitál začal sa pri zakladaní manufaktúr a manufaktúrnej výroby uplatňovať až od šesťdesiatych rokov 18. stor. Uplatňoval sa tu v prvom rade kapitál naakumulovaný v obchode, od osemdesiatych rokov najmä kapitál židovský a potom aj kapitál akumulovaný z feudálneho veľkostatku (manufaktúry v Haliči, Sobotišti, Teplicke nad Váhom, Častej a inde). Niekoľko menších manufaktúr vzniklo aj rozšírením remeselníckych dielní (manufaktúra tkáča Číža na jemné plátenné výrobky v Levoči, manufaktúra klobučníka Gebrechta v Košiciach a niekoľko menších manufaktúr v Bratislave). Jednou zo stálych prekážok rozvoja manufaktúrneho priemyslu na Slovensku bol nedostatok kapitálu. Manufaktúristi zo Slovenska boli preto nútení uchádzať sa o úver v zahraničí, najčastejšie vo Viedni. Tam získaný úver bol obyčajne krátkodobý a viedenský finančníci ho žiadali načas splatiť, čo nebolo vždy možné a malo často za následok zánik manufaktúry exekučnou cestou (napr. strojová pradiareň v Devíne).

Výrobné vzťahy v manufaktúrach na Slovensku sú veľmi podobné pomerom v Českých zemiach. Ich typickou črtou je pestrosť a prechodný charakter. K najlepšie plateným robotníkom patrili kvalifikované sily, odborníci. Boli to zväčša cudzinci pochádzajúci z Rakúska, Nemecka (Saska), ale najmä z Českých zemí. Títo odborníci vykonávali najzložitejšie, najkvalitnejšie práce a často školili domáce sily. Spočiatku sa stáli robotníci v manufaktúrach veľmi ostro delili do dvoch skupín: na odborníkov-remeselníkov vyškolených v cechoch alebo v zahraničných manufaktúrach a na pomocné sily. Remeselníci prichádzali do manufaktúr najmä preto, že po vyučení sa často už nemohli uplatniť v cechoch. Prácu v manufaktúre nepokladali za trvalú a chceli sa raz stať samostatnými majstrami. Manufaktúry mali aj svojich učňov. Odborníci-remeselníci v manufaktúrach sa združovali do organizácií, ktoré sa veľmi podobajú cechom. Ich poslaním bolo dbať o to, aby členovia svedomite pracovali, vyrábali kvalitné výrobky, neopíjali sa, nebili sa, vykonávali si náboženské povinnosti a pod. Takúto organizáciu nazvanú Bratstvo nachádzame napr. pri manufaktúre v Ha-

liči pri Lučenci. Združovala výlučne iba remeselníkov (majstrov, tovarišov a učňov). Jeho patrónom bol majiteľ manufaktúry.

Deľba práce v manufaktúre, ktorá konečne predovšetkým odlišuje manufaktúru od cechového remesla, mala aj u nás za následok, že remeselník, ktorý pôvodne vykonával celý úkon, sa špecializuje. Takto sa často stáva, že remeselník vyučený v manufaktúre nie je už schopný vykonávať remeslo v cechu. Neskoršie však aj u nás z týchto špecializovaných úkonov začínajú vytláčať nekvalifikované sily odborníkov, a to nielen muži, ale najmä ženy a dokonca i deti. Tak napr. v kartúnke v Čeklísi v osemdesiatych rokoch 18. stor. pracovalo okolo sto dievčat. S vykorisťovaním detskej práce sa stretávame takmer vo všetkých manufaktúrach u nás. Manufaktúristi podporovaní štátom využívali aj nútenú prácu trestancov, žobrákov a sirôt (sирotíнец v Senci, polepšovňa v Tomášikove-Tallósi). V Banskej Štiavnici a v Košiciach boli zriadené tzv. domy práce.

Počet robotníkov pracujúcich u nás priamo v manufaktúre v porovnaní s počtom zamestnaných v cechovom remesle bol nepomerne menší. Pre prenikanie kapitalistických vzťahov mal preto ďaleko väčší význam tzv. nákladnícky systém — zadávanie práce domáckym výrobcom, pradiarom, pomocou ktorého organizovali textilné manufaktúry svoju širokú výrobu založenú na deľbe práce. Nákladníckym systémom boli do manufaktúrnej výroby vťahované priamo tisíce slovenského nevoľníckeho ľudu a mestskej chudoby. Rozrástol sa najmä v sedemdesiatych a osemdesiatych rokoch 18. stor. Len sama šaštínska kartúnka, ktorá mala svoje faktórie v Bratislave, Trnave, Svätom Juri, Pezinku, Čachticiach, Chtelnici, Naháči, Vrbovom, Orešanoch, Smoleniciach, Nitre, Krupine, v banských mestách, v Lysej pod Makytou a inde, zamestnávala okolo 15 000 pradiarov, čeklíska v prvom svojom období okolo 3000 a haličská okolo 1500. Na slovenské dediny zadávali priadzu aj manufaktúry z Rakúska a Českých zemí.

Domáckych pradiarov organizovali v jednotlivých dedinách alebo oblastiach faktórie jednotlivých manufaktúr, na čele ktorých stáli faktori. Rekrutovali sa zväčša z radov obchodníkov, najmä židovských, ale nachádzame medzi nimi aj príslušníkov našej osvietenскеj inteligencie, ktorá takýmto spôsobom chcela pomôcť ľudu. Tak napr. Juraj Fándly, farár v Naháči, bol faktorom šaštínskej manufaktúry. Niektorí z týchto faktorov boli zmocnencami tej ktorej manufaktúry, niektorí zadávali priadzu na spracovanie vo vlastnej réžii (obchodný kapitál). Zo začiatku mali jednotlivé manufaktúry súkromné dohody o rozdelení záujmových pradiarenských oblastí (napr. šaštínska manufaktúra má takúto dohodu s kartúnkou vo Schwechatoch z roku 1752). V šesťdesiatych a sedemdesiatych rokoch bola celá krajina rozdelená samými úradmi na oblasti, v ktorých mohla zadávať priadzu len tá ktorá manufaktúra. Jozef II. tento systém zrušil a zaviedol systém priamych zmlúv medzi pradiarmi a jednotlivými manufaktúrami. Toto opatrenie malo za následok ďalšie rozšírenie vplyvu rakúskych manufaktúr na Slovensko.

Nákladnícky systém bol podporovaný štátom a aj samými rakúskymi obchodnými kruhmi a podnikateľmi. Štát v ňom videl jednak účinný prostriedok na

zvýšenie daneschopnosti obyvateľstva, jednak chcel ním napomáhať manufaktúrne podnikanie. Tak Mária Terézia nariadila roku 1763 Uhorskej komore, aby rozšírila pradenie v oblasti banských miest, o rok neskoršie zavádza pradenie na korunných majetkoch. Z radov rakúskych obchodných kruhov padol dokonca návrh, aby sa v každej stolici v Uhorsku zriadili 1—2 pradiarne, ktoré by pracovali pre rakúske manufaktúry. Aj na Slovensku sa vrchnosti usilovali rozšíriť nákladnícke pradenie školením žien a detí. Najznámejší je pokus spišského podžupana I. Stanšiča, ktorý roku 1787 zorganizoval takéto školenie v Levoči. Najčastejšími učiteľmi slovenských nevoľníckych pradiarov boli tkáči z Českých zemí.

Nákladnícky systém zapájal do práce pre manufaktúry nielen dedinskú chudobu, najmä ženy a deti, ale aj chudobu miest. V mestách zakladali manufaktúry faktórie ešte radšej ako na dedinách, pretože tu sa mohlo priasť aj v lete. Najviac domáckych pradiarov bolo sústredených v banských mestách, najmä v Kremnici a v Banskej Štiavnici. Tu bratské pokladnice, svojpomocné banícke spolky už roku 1760 zorganizovali pradiarne bavlny, ktoré pracovali pre slovenské aj pre rakúske manufaktúry. Priadli tu predovšetkým ženy a deti baníkov a dôvodom mohli byť predovšetkým príčiny sociálne, zlé postavenie baníctva.

Mzda nákladníckych pradiarov bola veľmi nízka. Boli vykorisťovaní manufaktúrami i faktormi. Vykorisťovanie umožňovalo najmä rozdelenie krajiny na záujmové oblasti jednotlivých manufaktúr. Roku 1768 boli dokonca cisárskym nariadením stanovené maximálne mzdy pre jednotlivé druhy pradenia. Jednako však malo nákladnícke pradenie veľký význam. Ním na jednej strane kapitalistické výrobné vzťahy prenikali aj na dedinu, na druhej strane urýchlilo vytváranie vnútorného trhu.

Ku koncu 18. stor. začalo nákladnícke pradenie rýchle upadať. Jednou z hlavných príčin jeho úpadku bolo zavádzanie spriadacích strojov. Ale aj tam, kde ešte ostalo ručné pradenie, napr. v manufaktúre v Častej, zriaďujú sa pradiarne, ktoré patria majiteľovi manufaktúry. V tejto dobe dochádza však zároveň aj k rapidnému úpadku manufaktúrneho priemyslu na Slovensku.

Oneskorovanie a zaostávanie manufaktúrneho priemyslu, nakoniec zánik mnohých manufaktúr na Slovensku malo viac príčin. Bezprostrednú súvislosť treba, prirodzene, na prvom mieste hľadať v celom hospodárskom vývoji Slovenska zhruba od konca 15. stor., v spôsobe života vládnuúcich feudálnych tried, ktoré nadpracú svojich poddaných obracali zväčša na osobnú spotrebu, stavbu prepychových sídel. Ale aj nepokoje a vojny v 16. a v 17. stor. boli vážnou prekážkou akumulácie kapitálu. Preto aj prvé manufaktúry na Slovensku, ako sme na to už aj poukázali, nevznikali ako dôsledok domáceho hospodárskeho vývoja, ale boli založené cudzím kapitálom. Neskoršie síce vznikajú zemepanské i meštianske manufaktúry z domácich kapitálových zdrojov, avšak nedostatok kapitálu ostáva trvalým sprievodným zjavom a brzdu manufaktúrneho podnikania na Slovensku.

Inou takouto vážnou prekážkou rozvoja manufaktúrneho priemyslu na Slovensku, najmä meštianskej manufaktúry, bol ustrnutý cechový systém, a to

najmä pred rokom 1763. Manufaktúry museli proti privilégiám cechov neraz húževnato bojovať a často sa dokonca stalo, že nová manufaktúra nevznikla len preto, lebo by vraj ohrozila existenciu cechových remeselníkov. Tak napr. bratislavská stoličná vrchnosť zakázala založiť manufaktúru v Stupave, lebo tým by vraj stratili živnosť tamojší súkenníci. No jednou z najväznejších prekážok rozvoja manufaktúrneho priemyslu, neskôr úpadku a zániku aj tých málo manufaktúr, ktoré u nás vznikli, stala sa hospodárska politika Viedne.

Konflikt uhorských vládnúcich tried s absolutistickými snahami Habsburgovcov už od polovice 17. stor. dostáva nezahalené hospodársky charakter. Viedeň sa usiluje podriaďiť si Uhorsko nielen v záujme posilnenia politickej moci, ale jasne tu už vystupujú záujmy rakúskeho obchodného kapitálu, ktorý sa usiluje podriaďiť si hospodársky Uhorsko, najmä obchod s dobytkom. Vznik a rozvoj manufaktúrneho priemyslu v dedičných zemiach posilňuje tieto tendencie hospodárskej politiky Viedne. Mladá rakúska buržoázia začína sa pomerne skoro dožadovať uplatňovania hlavných zásad merkantilizmu (národohospodár Hörnigek, 1687), medzi nimi nachádzame aj požiadavku „za každú cenu hľadať nové trhy“ za hranicami pre výrobky rakúskeho manufaktúrneho priemyslu. Rakúski obchodníci a manufakturisti, najmä po skončení vojen o „dedičstvo španielske“, keď sa definitívne rozplynuli ich nádeje na získanie trhov v zámorských kolóniách, obracajú svoju pozornosť na Uhorsko. Cieľom ich snáh, ako na to ku koncu storočia výstižne poukázal pokrokový národohospodár Gregor Berzeviczy z Lomince na Spiši, bolo zamedziť v Uhorsku vznik manufaktúr a priemyslu vôbec, aby bolo trhom pre výrobky rakúskych manufaktúr, zabezpečiť si v Uhorsku pre rakúsky priemysel i pre výživu obyvateľstva čo najlacnejšie potrebné suroviny a konečne vylúčiť uhorských obchodníkov zo zahraničného obchodu, aby zisk plynul iba do rúk rakúskych obchodníkov. Habsburgovci Karol III. a potom najmä Mária Terézia sa po určitom zdráhaní nakoniec podvoľujú týmto snahám. Najúčinnjším prostriedkom tejto hospodárskej politiky Viedne stal sa colný systém a jednostranne vykonávaný protekcionizmus, zámkou vytrvalá tvrdohlavosť uhorskej šľachty neplatiť dane.

Prvým otvoreným prejavom tejto hospodárskej politiky Viedne je colná tarifa z roku 1754—1755. Podľa neho tovar dovezený priamo z cudziny do Uhorska mohol byť ocolený až do 30 %, avšak za ten istý zahraničný tovar dovezený cez Rakúsko sa platilo najviac 10 % cla, za rakúske priemyslové výrobky iba 2 až 3 %. K týmto ochranným clám prístupujú neskoršie zákazy dovozu tých tovarov do dedičných zemí, ktoré vyrábajú domáce manufaktúry (najmä nariadenie roku 1764) a zákazy vývozu surovín potrebných pre domáci manufaktúrny priemysel. Na Uhorsko sa dívajú ako na cudzinu. Aj z iných oblastí vládneho protekcionizmu, udeľovania privilégií, prémieí, subvencií a pôžičiek, ktorými sa mal povzniesť manufaktúrny priemysel, bolo Uhorsko úplne vylúčené. Po skončení sedemročnej vojny, keď už bolo jasné, že strata najpriemyslovejšej krajiny habsburskej ríše — Sliezska — je definitívna a bolo treba chrániť novovznikajúci manufaktúrny priemysel v dedičných zemiach, tento kurz hospodárskej politiky Viedne voči Uhorsku sa ešte viac vyostreje.

Hlavným iniciátorom zostreňého kurzu hospodárskej politiky proti Uhorsku je viedenský Hofkommerzienrat, ktorý reprezentuje záujmy rakúskej manufaktúrnej a obchodnej buržoázie. Spolu s Dvorskou komorou a Štátnou radou presadzuje roku 1771 nariadenie, podľa ktorého nové manufaktúry v Uhorsku môžu vzniknúť iba s výslovným povolením dvora. Manufaktúry u nás mohli vyrábať iba menej kvalitné výrobky, ktoré sa nevyplatilo dovážať z Rakúska. Tieto opatrenia robil Kommerzienrat vraj preto, ako sa vyjadril jeden z jeho predsedov, aby sa v Uhorsku „stavbou početných manufaktúr nenarušili životné podmienky daného spoločenského poriadku a remeselníkov“.

Tieto opatrenia postupne dosiahli svoj cieľ. V sedemdesiatych rokoch 18. stor. nevznikla u nás ani jedna nová manufaktúra, mnohé, ako napr. čeklíška kartúnka, manufaktúra v Tepličke, súkenky v Trnave a Bratislave zanikli, iné, napr. aj sama šaštínska manufaktúra, iba živorili. Z tohto úpadku sa v podstate náš manufaktúrny, sotva vyvíjať sa počínajúci priemysel nespamätal. Uhorský trh sa postupne stal monopolnou korisťou rakúskej buržoázie. Súčasník Gregor Berzeviczy označil vzťah Rakúska k Uhorsku ako koloniálny, aký „existuje medzi barbarickými indickými národmi a niektorými európskymi národmi“. Preto starší i dnešní maďarskí marxistickí historici označujú hospodársku politiku Viedne voči Uhorsku za koloniálnu.

Viedeň, s určitým uvoľnením za Jozefa II., pokračovala aj naďalej v politike podväzovania priemyslu u nás. Ciele ostali nezmenené, menila sa len náplň tejto politiky. Keď priemysel v dedičných zemiach zosilnel a naopak, slabý priemysel v Uhorsku si žiadal ochranu, zrušil roku 1851 colnú hranicu medzi Uhorskom a Rakúskom, po vyrovnaní roku 1867 začína do Uhorska prenikať zase rakúsky kapitál. Táto politika Viedne konzervovala u nás feudálny spoločenský poriadok so všetkými jeho prežitkami a je jednou z hlavných príčin hospodárskej a kultúrnej zaostalosti Slovenska. V nej sa najotvorenejšie prejavuje národný útlak Slovákov zo strany Viedne.

No napriek tomu, že manufaktúrny priemysel u nás upadol, zohrala manufaktúra pozitívnu úlohu v našom hospodárskom a spoločenskom vývoji. Tohto významu si boli dobre vedomí aj naši osvietenci Samuel Tešedík, Juraj Fándly a pokrokový šľachtic Gregor Berzeviczy, ktorí ovplyvnení učením merkantilistov a fyziokratov, videli v manufaktúre nielen prostriedok pre obživu ľudu, ale aj prostriedok pre rozvoj vnútorného trhu a celého hospodárstva krajiny. Prevažná časť manufaktúr v uhorskom štáte bola na Slovensku. Súčasníci, napr. štatistik Demian, vysvetľovali tento zjav usilovnosťou slovenského ľudu. Je pravda, že majiteľmi a akcionármi manufaktúr nebola slovenská buržoázia, avšak manufaktúra majúca už v podstate kapitalistický charakter urýchlila rozklad feudálnych vzťahov na dedine i rozklad cechového remesla.

3. REMESLO, OBCHOD A BANSKÁ VÝROBA NA SLOVENSKU V DRUHEJ POLOVICI 18. STOROČIA

Kríza cechového remesla, ktorá sa prejavila už v prvej polovici 18. stor., prehĺbila sa v tomto období ešte viac a stala sa zjavnou. Rozklad cechového zria-

denia urýchľujú nové ekonomické činitele — obchodný kapitál a manufaktúra. Tak napr. gombikári z Prievidze pracujú pre obchodníkov až v Košiciach, pre obchodníkov pracujú aj hručiari v Komárne. Obchodný kapitál si podmaňuje remeselníkov aj úverom a dodávaním surovín na úver. Ešte vo väčšom meradle si rozleptával a podmaňoval cechové remeslo manufaktúrny priemysel. Konkurencia lacnejších výrobkov manufaktúr už v tejto dobe mala za následok, že mnohí majstri alebo i celé cechy sú nútené pracovať pre manufaktúru vo svojich dielnach z donesených surovín, pričom už nevyrábajú celý výrobok, ale len niektoré časti. V mnohých prípadoch sa však z cechových majstrov stávajú priamo námezdné sily v manufaktúrach. S týmto zjavom sa stretávame najmä na západnom Slovensku, kde bolo najviac manufaktúr. Tkáčske cechy pracovali tu prevažne pre kartúňky v Šaštíne a Čeklísi. Napr. len cechoví tkáči v Bratislave, vo Sv. Juri a v Pezinku spracovali pre čeklísku manufaktúru ročne 80 000 metrov bavlnených látok. Súkenníci v Trnave pracovali z donesennej vlny pre manufaktúru v Častej, súkennícki majstri v Kokave, Jelšave, Revúcej, Banskej Bystrici a Radvani pre manufaktúru v Haliči. Prírodnene, tento proces je len v počiatočnom štádiu, avšak tieto príklady nám jasne ukazujú, aký význam mohla mať vo vývine kapitalistických výrobných vzťahov u nás manufaktúra, ak by jej rozvoj nebol násilne zarazený.

Karol Marx, majúc pred očami vyspelý manufaktúrny priemysel, konštatoval o ekonomickom význame manufaktúry: „Tyčila se jako architektonická ozdoba na ekonomické budově, jejímž širokým základem bylo městské řemeslo a venkovský domácí průmysl“.* Tieto slová platia v oveľa širšom rozsahu o našich pomeroch v druhej polovici 18. stor. i neskoršie. Svedčí o tom aj oveľa vyšší počet remeselníkov ako manufaktúrnych robotníkov, pričom počet domácich výrobcov pracujúcich mimo nákladníckeho systému pre svoju osobnú spotrebu i pre trh bol ďaleko vyšší.

Podľa súpisu z roku 1777 bolo v uhorských mestách zachytené 30 891 remeselníkov, z toho 14 051 majstrov, 12 232 tovarišov a 4068 učňov. Slovensko si stále udržiavalo relatívnu prevahu; tu pracovalo takmer 40 % spísaných remeselníkov — 13 822. Podľa súpisu z roku 1782 sa tento relatívny pomer Slovenska už značne zmenšil. Zatiaľ čo v manufaktúrnom priemysle v Uhorsku podľa údajov z konca 18. stor. pracovalo 9395 robotníkov, v tomto čísle je však iste zahrnutý aj veľký počet nákladníckych radiarov. Z remesiel prosperovali len niektoré, najmä garbiarstvo, ktoré pracovalo pre armádu a dokonca aj pre zahraničný odbyt. Ostatné odvetvia vyrábajú zväčša priamo na objednávku alebo najviac pre miestny trh. Mnohí remeselníci môžu pracovať iba vtedy, ak im vopred zaplatia, alebo z prinesenej suroviny. Rozvoj remeselníckej výroby brzdí nerozvinutosť vnútorného trhu. Podľa súčasného národohospodára Mikuláša Skerletza na jedného remeselníka pripadlo na konci 18. stor. 140 spotrebiteľov, avšak na šesť a pol výrobcov v poľnohospodárstve iba jeden spotrebiteľ, hoci jeden výrobca by bol mohol vyživovať päť spotrebiteľov.

Za panovania Márie Terézie nedošlo u nás k podstatnejším zmenám ani

* K. M a r x, Kapitál I., Praha 1954, str. 396.

vo funkcii, ani v organizácii cechového zriadenia. Jediné, o čo sa úrady usilovali, avšak nie s plným úspechom, bola unifikácia cechových privilégií. Ináč väčšina nariadení sa vzťahovala k vnútornému „mrvnému“ životu cechov — nariadenia o sprísnenej účasti členov cechu na procesiách, zákazy cechových pitiek a pod. V tejto dobe Viedeň nielenže sa neusilovala o obmedzenie právomoci cechov, ale naopak, posilňovala ich ako protiváhu proti manufaktúram. Až Jozef II. sa pokúsil o radikálny zásah do rozkladajúceho sa cechového zriadenia. Roku 1785 vydal nariadenie, podľa ktorého každý môže slobodne prevádzkať akékoľvek remeslo. Toto nariadenie vplynulo však skôr z centralizačných snáh Jozefa II. ako z objektívnych hospodárskych pomerov u nás a za jeho života vôbec nenadobudlo platnosť. Po jeho smrti sa mnohé cechy priamo zúrivo vrhli na svojich bývalých členov, ktorým sa podarilo vykĺznuť spod cechovej kontroly. Tak známeho levočského manufakturistu O. Číza prinútili opäť vstúpiť do cechu a načas mu zavreli dielňu, istého hámvového kováča z Medzeva pri Košiciach, ktorý sa vzpíeral podrobiť sa cechovým predpisom o rozsahu výroby v jeho dielni, potrestali zhabaním výrobkov nad limit, a na 300 zl. pokutu, ktorú premenili na 30 palíc. Úpadok manufaktúr mal za následok, že remeslo je u nás v podstate až do roku 1876 spätané feudálnymi cechovými predpismi.

Vznik manufaktúrneho priemyslu na Slovensku v druhej polovici 18. stor. a najmä rozkvet manufaktúr v Rakúsku a Českých zemiach, mal prirodzene za následok aj rozvoj tovarovej výroby, vnútorného a zahraničného trhu. Manufaktúra však iba čiastočne narušila doterajšie formy zmeny. Spočiatku predávali manufaktúry svoje výrobky priamo na trhoch a jarmokoch, čeklíska kartúnka napr. na trhoch v Bratislave. Predávať však na mieste výroby v malom mohli manufaktúry iba na výslovné privilégiá, pretože tento obchod bol výsadou organizovaných obchodníkov. Neskôr prenechávajú manufaktúry predaj svojich výrobkov miestnym obchodníkom. Tak napr. manufaktúra v Častej dodávala svoje výrobky obchodníkom v Bratislave, vo Veľkom Varadíne, Debrecíne a v Pätikostolí. No mala aj svoju vlastnú predajňu v Bratislave. Aj rakúske manufaktúry samy sa snažili predávať svoje výrobky na Slovensku bez medziobchodu a najmä od osemdesiatych rokov 18. stor. zriaďovali si stály predaj svojich výrobkov u tunajších obchodníkov. Tak napr. viedenská rafinérka, K. u. k. Seifen und Spiritus Fabrik mala priamy predaj u obchodníkov v Bratislave, Banskej Štiavnici, Šamoríne, Dunajskej Strede, Rožňave, Trnave, Košiciach; kosmonoská kartúnka v Bratislave, Košiciach a Prešove, manufaktúra na kozmetické výrobky vo Viedni predávala svoje výrobky v Bratislave, Banskej Bystrici a Štiavnici, Kremnici a Spišskej Novej Vsi. Ináč však v tomto období nedošlo k podstatnejším zmenám vo formách a organizácii tovarovej výmeny. Prevažná časť tovarov dostávala sa spotrebiteľovi od roľníka i remeselníka priamo objednávkou alebo na trhoch a jarmokoch, ďalej cez organizovaných obchodníkov i „gréckych“ obchodníkov a Židov, ktorých účasť v obchodnom živote v tomto období vzrástla.

Za panovania Márie Terézie došlo aj k podstatnému zvýšeniu podielu v zahraničnom obchode. Žiaľ, z údajov, ktoré máme o zahraničnom obchode uhor-

ského štátu, nedá sa usúdiť na účasť Slovenska. Najživšie obchodné styky malo Uhorsko, prirodzene, s Rakúskom a Českými zemiami. Zásluhou hospodárskej politiky Viedne, najmä colných taríf z rokov 1754—1777 ovládol rakúsky obchodný kapitál takmer úplne vnútorný uhorský trh i zahraničný obchod. Z Rakúska do Uhorska sa vyvážali predovšetkým textilné výrobky. Ich dovoz vzrástol najmä po skončení sedemročnej vojny. Tak napr. dovoz hodvábných výrobkov od roku 1764 do roku 1780 sa zdesaťnásobil, plátno a súkno sa tiež dovážalo prevažne z Rakúska a Českých zemí. Tzv. drobný tovar bol na 75—80% rakúsky, podobne aj galantérny a luxusný tovar. Rakúsky obchodný kapitál ovládol takmer úplne aj tranzitný obchod.

Uhorsko ako agrárna krajina vyvážalo predovšetkým poľnohospodárske produkty — obilie, dobytok, víno, vlnu, ľan, knope, surovú kožu, ďalej priemyselné suroviny, najmä kovy (meď, surové železo), dubienky a potaš. Svoje produkty bolo Uhorsko nútené aj v dôsledku hospodárskej politiky dvora vyvážať prevažne do Rakúska. Viedeň mala pred očami pri uskutočňovaní tejto politiky dva ciele. Zásobiť jednak manufaktúrny priemysel a obyvateľstvo dedičných zemí, najmä samej Viedne, lacnými surovinami a potravinami, súčasne však nedopustiť, aby uhorský export konkurenčne ohrozil domácich výrobcov, najmä pokiaľ ide o obilie a víno, nielen na domácom, ale aj na zahraničnom trhu. Tak napr. uhorské obilie sa mohlo vyvážať vo väčšom rozsahu do dedičných zemí iba v neúrodných rokoch, ináč sa bránilo jeho dovozu vysokými clami alebo priamymi zákazmi. Ešte markantnejšie sa ukazujú zámery tejto politiky v súvislosti s vývozom vína, ktoré bolo najdôležitejším vývozným artiklom. Uhorské víno vyvážané do zahraničia bolo niekoľkonásobne viac oclené ako víno rakúske. Neskoršie sa vývoz uhorského vína do cudziny viazal spolu s vývozom jednej tretiny vína rakúskeho. Táto politika takmer vylúčila uhorské produkty zo zahraničných trhov a Uhorsko sa stalo korisťou mladého manufaktúrneho a obchodného rakúskeho kapitálu. Pozoruhodnejšie obchodné styky malo Uhorsko v tomto období iba s Poľskom, s ktorým malo aktívnu obchodnú bilanciu, a s tureckou ríšou. Vývoz do Turecka bol menší ako dovoz. V obchode s dedičnými zemiami bol uhorský obchod iba zdanlivo aktívny.

V druhej polovici 18. stor. značne vzrástla na Slovensku aj domácka výroba. Jej najrozšírenejším odvetvím bolo, ako aj predtým, plátenníctvo, sústredené najmä na východnom a strednom Slovensku. Podľa odhadov súčasníkov vyrobilo sa v tomto období na Slovensku ročne asi 16 miliónov rífov plátna, to jest okolo 12,5 milióna metrov. Len na samom Spiši sa vyrobilo ročne približne 6 miliónov rífov. Domácku výrobu však už v tejto dobe takmer úplne ovládol obchodný kapitál „gréckych“ kupcov, ktorí využívali biedu ľudu, aby ho ešte bezohľadnejšie vykorisťovali. „Škoda“, konštatuje uhorský štatistik Schwandtner roku 1797, „že tento usilovný, no na pasívny obchod zvyknutý ľud dostáva len polovicu z toho, čo by si zaslúžil. Ako sťahovaví vtáci navštevujú podnikaví Gréci, Cincari a Srbi okolo Turíc dediny a mestá Spišskej stolice, netrepezlivo číhajú na tovar, často ešte nie hotový, zhotovenie ktorého si často už objednali vopred tak, že dali zálohu, počítajúc s biedou týchto ľudí. Toto plátno, kúpené veľmi lacno a takmer bez konkurencie, pretože súperenie kežmarských farbia-

rov je veľmi slabé, odvážajú potom do vnútrozemia.“ Obchodný kapitál vytvára aj na Slovensku typ tzv. rozptýlenej manufaktúry, ktorá nemala ústredné budovy, ale pracujú pre ňu výlučne domácki pradiari a tkáči, ktorých si obchodníci pripútavajú poskytovaním surovín a zálohami na prácu. Domácky zhotovené plátno sa ďalej upravovalo vo farbiarňach, ktoré boli tiež zväčša v rukách obchodníkov. Najvýznamnejšia takáto pradiareň bola v Rožňave. Mala vyše dvadsať hliediel. Popri „gréckych“ a židovských obchodníkoch, ktorí skupovali domácke výrobky, uplatňuje sa tu početne už aj slovenský živel, ktorý sa vyčleňuje z radov výrobcov.

Domácku výrobu už za Márie Terézie a najmä za Jozefa II. veľmi podnecovali aj vrchnosti. Z ich iniciatívy sa zriadilo niekoľko škôl, na ktorých odborníci povolávaní zväčša z Čiech a Moravy učili dedinské ženy a dievčatá priať a tkať ľan, konope i bavlnu. Do týchto škôl museli jednotlivé obce poslať určitý počet ľudí. Boli aj pokusy zaviesť normalizovanie nitelnic, bŕd, krosien a pod. Tieto pokusy boli motivované snahou zabezpečiť rozvíjajúcemu sa manufaktúrnemu priemyslu potrebný počet pradiarov, ako aj snahou zvýšiť daneschopnosť obyvateľstva. Aj mnohí slovenskí osvietení, predovšetkým Juraj Fándly, veľmi propagovali domácku výrobu a videli v nej predovšetkým účinný prostriedok na zmenšenie biedy ľudu. Aj keď ich hodnotenie významu domáckej výroby bolo značne precenené, jednako len domácka výroba na mnohých miestach umožňovala rozklad feudálnych vzťahov alebo aspoň ich prechod na vyššiu formu feudálnej renty. Tak napr. na Orave, kde bola domácka výroba, najmä plátenníctvo veľmi rozšírené, stretávame sa od polovice 18. stor. s procesom premeny robotných povinností a naturálnych dávok na peňažnú rentu.

Veľmi dôležitým odvetvím výroby, ktorej význam najmä v 18. stor. vzrástol, bola banská výroba a hutníctvo. Banská výroba na Slovensku na konci 17. a na začiatku 18. stor. bola v hlbokom úpadku. Počas kuruckých vojen bolo totiž mnoho baní zničených. Ešte väčším zlom pre naše baníctvo boli spodné vody, ktoré ťažbu v mnohých baniach urobili vyslovene nerentabilnou. V prvej polovici 18. stor. dochádza postupne k obnoveniu ťažby v mnohých baniach a potom aj k vzostupu v banskej výrobe.

Zásľuhu na obnovení ťažby a vzostupe banskej výroby má predovšetkým celý rad nových technických zariadení v našich baniach, zavedenie ktorých bolo prirodzene motivované obnovou celého hospodárskeho života u nás a ešte väčšími rastúcimi finančnými potrebami dvora, ktorému patrí väčšina baní na Slovensku. Veľkým úspechom novej banskej techniky v 18. stor. u nás bolo zdolanie nebezpečenstva spodných vôd. Roku 1722 po prvý raz na európskom kontinente zaviedli v Novej Bani parný stroj na odčerpávanie spodnej vody. Tu sa však používal iba kratší čas a prevezený do Štiavnice nenašiel tam uplatnenie. V štiavnických baniach použili v tejto dobe najmä odvodňovacie zariadenia vynikajúcich banských technikov Mateja Kornela Hella a jeho syna Jozefa Karola Hella, ktorí na Slovensko prišli z Čiech. Na zložitom odvodňovacom systéme štiavnických baní má zásluhu aj vynikajúci súčasný kartograf Samuel Mikovínyi z Abelovej v Novohradskej stolici. V šesťdesiatych rokoch 18. stor. bol tu uvedený do prevádzky vynikajúci vynález Jozefa Karola Hella — hy-

draulický stroj na čerpanie spodnej vody, ktorý sa rozšíril a používal ešte aj v nasledujúcom storočí. Uplatňovaním nových technických metód stali sa bane na Slovensku, najmä po založení banskej akadémie v Štiavnicí, známe v celej Európe.

Ťažisko banskej produkcie na Slovensku v 18. stor. sa aj naďalej sústreďuje na ťažbu zlata, striebra a medi, čiže v starých banských revíroch Banskej Štiavnici a Kremnici. Dolovanie zlata v Štiavnicí bolo jedným z hlavných zdrojov štátnych príjmov z Uhorska. Už roku 1740 dosiahli v Banskej Štiavnicí najvyššiu ťažbu drahých kovov za celé 18. stor., 2429 mariek zlata a 92 267 mariek striebra (marka sa rovná asi 25 kg). Z drahých kovov vydolovaných na Slovensku od roku 1740 do konca 18. stor. narazili pre štátnu pokladňu v kremnickej mincovni minci za vyše sto miliónov zlatých. Podľa súčasných odhadov priemerná ročná ťažba v posledných dvoch tretinách 18. stor. bola 1200—1300 mariek zlata a 58 000—59 000 mariek striebra. Striebro sa dolovalo okrem spomenutých baní ešte v Medzeve a v Smolníku z medenej rudy.

Ťažba medi na Slovensku nadobudla zvlášť veľký význam najmä v posledných dvoch tretinách 18. stor. Na Slovensku sa vtedy vyťažilo 12% z celej svetovej produkcie. Len v samom Smolníku, ktorý bol strediskom ťažby medi, kde spracovávali rudu z blízkych i vzdialenejších baní, vyrobilo sa ročne 24 000—25 000 centov medi. Ďalšie podniky tohto druhu boli na okolí Banskej Bystrice. Meď ako polotovár vyvážala sa zo Slovenska zväčša do dedičných zemí, odkiaľ vo forme hotových výrobkov prichádzala nazad. Iba nepatrná časť sa spracovala doma, najmä na mince.

Aj ťažba železnej rudy v tejto dobe značne vzrástla (vojny na konci 18. stor.). Bola sústredená prevažne v oblasti gemersko-spišskej. V Gemeri na prelome 18. a 19. stor. bolo 9 vysokých, 81 slovenských pecí a 100 hámrov, ktoré vyrobili ročne okolo 100 000 centov surového železa, t. j. asi 5600 ton. Na Spiši boli najväčšie železiarske podniky sústredené v Spišskej Novej Vsi, Štóse, Krompachoch, Švábovciach a vo Vondrišeli. Najbohatšie bane na železnú rudu boli na úpätí vrchov Hrádok a Železník v Slovenskom rudohorí. Časť surového železa sa spracovávala doma, napr. v Dobšinej, časť sa vyvážala, najmä do Poľska.

Bane na drahé kovy a meď patrili takmer úplne komore, t. j. viedenskému dvoru, železiarstvo bolo však prevažne v rukách uhorských magnátov, zemanov, ale aj slovenských a cudzích kupcov. Tu sa aj najsilnejšie uplatňovali a udržovali rôzne feudálne vzťahy, najmä vo forme rôznych feudálnych platov a povinností, ktoré majitelia baní — nešľachtici museli odvádzať zemepánom. Tak napr. v Gemeri bolo treba platiť 15 rýnskych zlatých ročne urbury a 105 zlatých desiatku za vysokú pec, 25 zlatých urbury a 42 zlatých desiatku za slovenskú pec zemepánovi. Okrem toho bolo treba platiť aj poplatky cirkvi. Rôznymi feudálnymi povinnosťami boli viazaní aj mnohí banskí robotníci, ktorí boli poddaní komory alebo zemepánov. Až Jozef II. nariadením zo dňa 4. januára 1789 všetky peňažné a robotné povinnosti týchto robotníkov voči ich zemepánom zrušil.

Sociálne postavenie baníkov a banských robotníkov v 18. stor., najmä počas

rakódciovského povstania, bolo neobyčajne ťažké. Nízke a nepravidelne vyplácané mzdy majú za následok, že hladujúci baníci často odopierajú pracovať a búria sa. K najväčším baníckym nepokojom došlo roku 1707 v štiavnickom a kremnickom banskom revíri. Baníci vyplácaní nehodnotnými medenákmí, ktorých kúpna sila bola veľmi nízka, žiadajú mzdu v naturáliách. Keď sa ich žiadosť nevybavuje, odopierajú fárať, zmocňujú sa bratskej pokladnice, pričom došlo k zrážke s banskými vrchnosťami. Banský gróf Hellenbach zavolať na búriacich sa a štrajkujúcich baníkov prápor vojska. 3. októbra 1707 došlo k zrážke baníkov s vojskom, pričom jedenásť baníkov bolo zastrelených a dvadsať ranených. O dva roky neskoršie odopreli z podobných príčin pracovať aj robotníci v hámroch na okolí Hronca. So štrajkom ako jednou z foriem odporu baníkov proti vykorisťovaniu stretávame sa u nás aj neskoršie. Tak napr. roku 1758 odopreli fárať baníci v Spišskej Novej Vsi, pretože im bola zadržaná mzda za dva mesiace. Nespokojnosť baníkov na Slovensku trvá cez celé 18. stor. a na začiatku 19. stor. opäť prerastá na mnohých miestach v štrajky a otvorené vzbury.

Žiaľ, príjmy zo slovenských baní neprispievali k rozvoju výrobných síl na Slovensku a tým aj k urýchleniu celého spoločenského vývoja u nás. Bane na Slovensku boli vlastníctvom dvora, ktorý z nich a z razenia peňazí v sedemdesiatych rokoch 18. stor. poberal ročne jeden milión čistého zisku. To bolo priemerne 75 % príjmov, ktoré mal dvor z baní a razenia peňazí v celej Habsburskej ríši. Táto suma značne zvyšovala podiel Uhorska na krytí štátnych výdavkov. Neustály boj viedenského dvora, rakúskej šľachty a buržoázie proti nezdaniteľnosti uhorskej šľachty bol iste oprávnený, avšak ospravedlňovanie hospodárskej politiky Viedne voči Uhorsku tým, že Uhorsko v dôsledku nezdaniteľnosti šľachty neprispieva úmerne ku krytiu štátnych výdavkov, plne neobstoí a neskoršie sa stáva iba zámienkou hospodárskej politiky dvora. Okrem daní, zisku z baní a razenia peňazí mal dvor z Uhorska ešte celý rad iných príjmov, ktoré zvyšovali účasť Uhorska na krytí štátnych výdavkov na 26 %. Hospodárska politika Viedne je jednou z trvalých foriem národného útlaku na Slovensku a spolu s reakčnou uhorskou šľachtou, ktorá sa kľčovite držala prežitých feudálnych poriadkov a ktorá nakoniec túto politiku Viedne podporovala, mala za následok, že na Slovensku hospodársky a tým aj celý spoločenský vývin značne zaostal. Táto politika „osvietenských“ habsburských panovníkov Márie Terézie a Jozefa II. mala konečne za následok, že aj ich mnohé, ináč prospešné a pokrokové reformy na povznesenie hospodárskeho života, vzdelania a najmä sociálneho postavenia nevoľníkov nemali u nás objektívne predpoklady a ostali zväčša iba mŕtvou literou.

4. POLOŽENIE NEVOENÉHO ROĽNÍKA A URBARIÁLNA REFORMA MÁRIE TERÉZIE NA SLOVENSKU

Počiatky manufaktúrneho priemyslu na Slovensku, istý rozvoj remesiel, baníctva a hutníctva nemohli však z uvedených príčin nejako podstatne vplývať na zmenu charakteru výrobných pomerov u nás v druhej polovici 18. stor.

Rozhodujúci význam v spoločenskej výrobe má stále poľnohospodárstvo založené na feudálno-nevoľníckych vzťahoch. V porovnaní s prvou polovicou storočia nedošlo tu k podstatnejším zmenám, iba situácia priamych výrobcov-nevoľníkov sa neustále zhoršovala. Obilná konjunktúra vo vojnách „o dedičstvo habsburské“ urýchlila na celom Slovensku, najmä však v jeho západnej časti, proces vytvárania feudálneho veľkostatku. Toto malo prirodzene za následok postupné zvyšovanie poddanských povinností, obzvlášť robôt. Nespokojnosť nevoľníckych máš preto neustále rastie. Na „Dolnej zemi“, v južných častiach uhorského štátu, kde vytváranie feudálneho veľkostatku začalo až v 18. stor. a situácia poddaných sa rapídne zhoršovala, došlo v prvých dvoch desaťročiach vlády Márie Terézie k viacerým rozsiahlejším nevoľníckym povstaniam. Na Slovensku sa v tejto dobe stretávame iba s nižšími formami triedneho boja — útekmi poddaných, odopieraním povinností, ktoré miestami, napr. roku 1754 v Ozdine v Novohradskej stolici, prerastajú v otvorené zrážky so zemepanskou vrchnosťou. Že v tejto dobe nedošlo na Slovensku k väčším nevoľníckym nepokojom, vysvetľujeme tým, že napätie medzi zemepánom a poddaným sa čiastočne uvoľňovalo hromadným sťahovaním na juh.

Najpálčivejším problémom viedenského dvora po skončení sedemročnej vojny bolo riešenie tiesnivej finančnej situácie. Uhorsko mohlo prispieť predovšetkým podstatným zvýšením dane. Preto Mária Terézia takmer po štrnásťročnej prestávke zvolala roku 1764 uhorský snem, na ktorom, ako sme už spomenuli, základnou požiadavkou bolo zvýšenie dane o 1 mil zl. Zvýšenie dane bolo úzko spojené s reformou nevoľníckych pomerov.

Pretože v dôsledku nezdaniteľnosti šľachty celá farcha neustále rastúcej štátnej dane ležala na pleciah poddaných a so zvýšením vykorisťovania poddaného jeho zemepánom znižovala sa jeho daneschopnosť, začína sa od začiatku 18. stor. stupňovať zápas medzi panovníkom a uhorskou šľachtou o nad prácu poddaného. Snaha panovníka chrániť poddaného ako daňovú jednotku pred prílišným vykorisťovaním zemepána odráža sa už aj v zákonoch uhorského snemu z roku 1715, 1723 a 1728. Toto bola aj rozhodujúca pohnúťka Márie Terézie, pokiaľ ide o reformu nevoľníckych pomerov v Uhorsku.

Mária Terézia, poznajúc „citlivosť“ uhorskej šľachty, pokiaľ ide o zasahovanie do vzťahu medzi ňou a poddaným, z taktických príčin odložila rokovanie o poddanskej otázke až po odhlasovaní zvýšenej dane ako posledný bod snemového rokovania. V dobe snemu a dlho po ňom nemala však ani Mária Terézia, ani jej radcovia jasno, pokiaľ ide o náplň a charakter reformy. Myšlienka celokrajinského urbára sa kryštalizovala iba postupne. Na sneme roku 1764/65 predložila Mária Terézia uhorskej šľachte na schválenie zákon, podľa ktorého stoliční úradníci sú pod trestom povinní chrániť poddaných pred protiprávnym vykorisťovaním zo strany zemepánov. Za právnu normu vzájomných vzťahov sa považuje urbár (ktorý predpokladá už aj 18. zák. čl. z roku 1723). Tam, kde ešte urbár nie je, má sa zaviesť. Panovník si v navrhovanom zákone vyhradzuje právo vrchného dozoru pri schválení urbára, t. j. dozoru nad vzťahom medzi zemepánom a poddaným. Odpor šľachty vzbudila práve klauzula o vrchnom dozore panovníka. Uhorská šľachta považovala totiž vzťah medzi zeme-

pánom a poddaným za vzťah súkromnoprávneho charakteru. Prípadné spory sa riešili na šľachtických súdoch, v prvej inštancii pred panskou stolicou, v poslednej pred kráľovskou tabuľou. Spor o urbáriálny zákon nadobudol takto štátoprávnu povahu. Šľachta v ňom videla vážne porušenie uhorskej ústavy. Proti návrhu Márie Terézie vytvorila sa na sneme silná opozícia, ktorej jadro tvorili magnáti majúci prvoradý záujem na znemožnení tohto návrhu, pretože oni najviac vykorisťovali poddaných. K nim sa však pridalo aj zemianstvo a stredná šľachta, ktorá pôvodne podporovala Máriu Teréziu. Katolícka i protestantská šľachta vystupuje na sneme jednotne na ochranu svojich feudálnych výsad. Máriu Teréziu nepodporili plne ani uhorský kancelár a palatín. Po márnom, takmer trojmesačnom rokovaní o úprave nevoľníckych pomerov v uhorskom štáte panovníčka 15. marca 1765 snem rozpustila. Svojich plánov sa však nevzdala.

Taktika Márie Terézie v nasledujúcom období, v rokoch 1765—1766 spočívala v tom, že využila nespokojnosť poddaných proti zemepánom. Hneď po sneme umožnila roľníkom, aby sa so svojimi sťažnosťami obracali priamo na trón a zaručila im beztretnosť ich postupu zo strany zemepánov i uhorských úradov. V týchto rokoch dostala panovníčka stovky poddanských inšancií, najmä zo zadunajských stolíc, Vašskej a Zalanskej. Tieto stolice v prípravách urbáriálnej reformy zohrali úlohu skúšobného kameňa. Ľud týchto stolíc, súc čiastočne pod vplyvom nového kurzu dvora, začal sa búriť. Odopieral plniť poddanské povinnosti, najmä roboty, a na mnohých miestach zaberali poddaní dokonca zemepanskú pôdu, lúky, pašienky a lesy. Hnutie bolo pomerne dobre organizované. Ukázalo sa, že šľachta aj v týchto miestne obmedzených nepokojoch je úplne bezmocná. Celá prestrašená žiada od panovníčky vojsko na zlikvidovanie povstania. Vojsko síce do uvedených žúp poslali, dostalo však príkaz predbežne sa nevmiešavať. Mária Terézia medzitým nariadila vyšetriť sťažnosti poddaných dotýčajúcich stolíc a príčiny nepokojov. Najprv žiadala, aby obvinení zemepáni, medzi ktorými bol aj palatín, predložili urbáre, neskôr žiada už vypracovanie jednotného urbára pre každú z týchto stolíc. Medzi Štátnou radou, Uhorskou kanceláriou, Miestodržiteľskou radou a uvedenými stolicami vymenili sa desiatky listov. Uhorské úrady zhora až nadol všemožne brzdili vyšetrovanie a uskutočnenie nariadení. Nakoniec poslala Mária Terézia do týchto stolíc kráľovských komisárov, aby vyšetrili udalosti a uskutočnili nariadenie vo veci urbárov. Takto 31. októbra 1765 schválili urbár pre stolicu Zalanskú, 21. júla 1766 pre stolicu Vašskú. Medzitým vypracovali urbáre aj pre komorné a korunné statky v Uhorsku. Tieto urbáre stali sa vzorom celokrajinského urbáru.

Nespokojnosť poddaných sa však zo spomínaných stolíc rozšírila po celej krajine a prerástla taktizovanie viedenského dvora. Nespokojnosť a vrenie sa šíri aj medzi poddanským ľudom na Slovensku. Na mnohých miestach sa tiež odopierajú roboty a iné poddanské povinnosti, tajne sa schádzajú a dohovárajú o spoločnom postupe proti svojim zemepánom. Preto Mária Terézia 14. júna 1766 vydáva cirkulár v „prirodzenom“ jazyku uhorských národností, na „tiché“ riešenie sporov až do konečnej úpravy poddanských pomerov. Kto by sa opo-

vážil porušiť tento rozkaz, skúsi „hnev kráľovský“ dokonca „na päť, desať rokov, neb do večitého rabství odsúzený a pro velikost pohoršený i ukrutnu smrti trestaný bude“. Vrenie však neustávalo. Tak napr. ešte aj roku 1768, teda už po vydaní urbára sú poddaní jezuitov v Sečovciach, v Slovanoch, vo Vrúcku a v Kláštore pod Znievom v Turčianskej stolici obvinení z príprav povstania. Hnutie bolo inšpirované pohybmi poddaných v Zadunajsku a malo aj podobný priebeh s prvou fázou týchto pohybov (inštančný postup).

Nespokojnosť ľudu urýchlila prácu na poddanskej reforme. Mária Terézia sa už priamo desí nevoľníckeho povstania a týmto argumentom láme aj odpor šľachty proti reforme. 13. januára 1767 konečne vyšiel *Urbár* — nariadenie upravujúce jednotne vzťahy medzi poddanými a zemepánom v celej krajine (okrem Sedmohradska). Tereziánsky urbár je teda nielen výsledkom feudálneho reformizmu „osvieteného“ panovníka, ale aj výsledkom protifeudálneho boja ľudu.

Základnou črtou nevoľníckej tereziánskej reformy je snaha uviesť do určitého pomeru dávky a povinnosti poddaného voči jeho zemepánovi s rozsahom pôdy, ktorá je v jeho úžitku. Súčasne sa urbár usiluje ustanoviť tieto dávky a povinnosti jednotne pre celú krajinu, t. j. určiť maximálnu hranicu feudálneho vykorisťovania.

Urbár rozdeľuje pôdu, ktorá je v užívaní poddaného na intravilán, „domový grunt“ a extravilán, „chotárny grunt“, polia i lúky. Zatiaľ čo rozsah extravilánu poddanskej usadlosti kolísal, intravilán bol fixný. Extravilán sa určoval v zásade podľa bonity pôdy, pričom urbár pozná štyri triedy (niektoré stolice, ako napr. Hontianska, Liptovská, Turčianska nemali štvrtú triedu), avšak akostné triedy sa neurčovali v meradle celokrajinskom, ale vo väčšine prípadov iba v rámci jednotlivých žúp. Priemerná veľkosť poddanskej usadlosti v slovenských stolicach bola 19—25 prešp. jutár poľa a 7—8 vozov sena kosných lúk. V porovnaní s absolútnym i relatívnym rozsahom poddanskej usadlosti na „Dolnej zemi“, kde hustota obyvateľstva bola menšia, úrodnosť pôdy vyššia, bol rozsah poddanskej usadlosti na Slovensku menší. Na Slovensku i rozdrobenie poddanskej pôdy bolo väčšie. Väčšina poddaných hospodárila na jednej štvrtine alebo osmine usadlosti, viac ako tretina obyvateľstva patrila k bezzemkom, želiarom.

Urbár vymedzuje ďalej poddanské dávky a povinnosti, práva zemepánov a poddaných, stanovuje tresty za priestupky a pod. Podľa urbáru sedliak hospodári na celej usadlosti je povinný odpracovať ročne na panskom 52 dní so záprahom alebo 104 dní pešo, pričom pracovná doba s výnimkou zimných mesiacov sa počítala od východu do západu slnka so započítaním cesty. V čase žatvy, kosby, prípadne oberačky mal zemepán právo robotu zdvojnásobiť, avšak so započítaním do pravidelnej roboty. Na pol, štvrtinu, osminu usadlosti bola robota úmerne nižšia. Želiarov s domom zaväzoval urbár k 18 dennej roboty, bez domu boli povinní robotovať ročne 12 dní. Pravda, týmto sa robotné povinnosti poddaného nevyčerpali. Poddaní museli tri dni ročne poľovať pre svojho zemepána, doviesť okrem pravidelnej roboty deviatok a drevo pre potrebu zemepána, štyri usadlosti boli povinné dlhou dvojdennou furmankou.

Väčšinu priestupkov mal zemepán právo trestať jednodennou až trojdennou robotou. Zameškание roboty sa podľa urbáru trestalo 12 palicami.

Nevoľníci všetkých majetkových kategórií, sedliaci i želiari, platia zemepánovi ročne jeden zlatý. Urbár stanovuje aj naturálne dávky na usadlosť. Ich základom ostáva aj naďalej desiatok z úrody poddaného, ktorý sa môže premeniť na robotu, ďalej 2 sliepky, 2 kapúne, holba masla a kopa vajec. Tridsať usadlostí je povinných dať zemepánovi jedno teľa. Okrem toho ostávajú v platnosti príležitostné „dary“ pri svadbe alebo primíciách zemepána, „pomoc“ zemepánovi v prípade škody, za jeho účasť počas snemového zasadania.

Tereziánska úprava nevoľníckych pomerov je vo svojej podstate reforma konzervatívna. Plne rešpektuje feudálne vlastníctvo pôdy a aj v jednotlivostiach kotví a kodifikuje každodennú i právnu prax, ako sa ona vytvorila vo feudálno-nevoľníckych vzťahoch v minulých storočiach. Isté „práva“, ktoré urbár priznáva poddanému, napr. právo na pasienky, drevo na kúrenie a stavbu, právo viechy požíval poddaný aj predtým. Obmedzenie a zákaz niektorých dávok a povinností poddaného, napr. vyberanie tzv. Bahn Weingeldu, „koštovného“, „srpového“, vyberanie zálohy od poddaného, aby neutiekol, taxy pri prevode dedičstva, desiatku z peria ap., týkali sa takých dávok a povinností, ktoré neboli všeobecne zaužívané. Podobne je to aj pri obmedzovaní niektorých osvojených „práv“ zemepána voči poddanému. Zemepán nesmie brániť poddanému, aby slobodne predával svoje produkty, hoci má predkupné právo, ani nútiť poddaného, aby kupoval jeho tovary často skazené. Podobne môže poddaný mlieť svoje obilie v hociktorom mlyne a pod. O poddanom v prvej inštancii aj naďalej rozhodovala panská stolica.

V stanovení rozsahu poddanskej usadlosti, v úmernom vymedzení k nej alebo k inej časti poddanských dávok a povinností spočíva podstata a istý pozitívny význam tereziánskej nevoľníckej reformy. Pôda zachytená v urbáriálnom súpise, resp. poddanská usadlosť ako daňová jednotka je panovníkom chránená a nesmie sa poddanému násilne odňať. Poddaný má nielen právo úžitkové, ale môže svoj majetok s dovoľením zemepána, ale prípadne aj bez jeho súhlasu predať. Táto právna ochrana poddanskej usadlosti bola tým aktuálnejšia, že práve v tejto dobe bol feudálny veľkostatok na vzostupe. Po urbáriálnej reforme sa rozširoval veľkostatok predovšetkým zaberaním kopaníc, ktoré do urbáriálneho súpisu neboli zahrnuté (a neodvádzala sa z nich ani daň), a preto v prípade kopaníc sám urbár po zaplatení práce a investícií dovoľuje zemepánovi odňať poddanému kopanice. Možnosť dvojzmyselného výkladu, výkladu v prospech zemepána poskytoval však urbár aj v iných oblastiach.

Tereziánsky urbár ako právna norma určujúca základné vzťahy medzi zemepánom a poddaným ostal v platnosti až do zrušenia poddanstva u nás, do roku 1848, avšak aj po tomto medzníku pôda zachytená v urbáriálnom súpise tvorí základ pozemkového vlastníctva nášho roľníka. No aj napriek svojej konzervatívности a feudálnej obmedzenosti bola by tereziánska reforma znamenala rozhodne zlepšenie položenia nevoľníckych más, avšak už samo realizovanie urbára a najmä ďalšia prax uhorskej šľachty zmarila plány Márie Terézie, ktoré sledovala touto reformou.

Tereziánska úprava nevoľníckych pomerov narazila na Slovensku predovšetkým na odpor šľachty. Keď Mária Terézia v októbri 1766 vydala základné smernice pre vykonanie urbáriálnej reformy, tzv. puncta generalia a puncta specialia, šľachta žúp Bratislavskej, Liptovskej, Nitrianskej, Novohradskej, Hontianskej a Spišskej na stoličných kongregáciách odmietla poslúchnuť toto nariadenie. Odvoláva sa predovšetkým na to, že toto nariadenie porušuje uhorskú ústavu a šľachtické privilégia. Žiadala, aby ostalo pri starom, t. j., aby poddanská otázka ostala aj naďalej záležitosťou súkromnoprávnou, záležitosťou zemepána a poddaného a aby sa prípadné spory aj ďalej riešili pred šľachtickými súdmi — panskou stolicou, stoličným súdom a kráľovskou kúriou. Mária Terézia trvala však rozhodne na verejnoprávnom charaktere poddanských vzťahov a bola pevne rozhodnutá uskutočniť reformu. Niektorí štátni radcovia navrhovali dokonca zlomiť prípadný odpor vojskom. Keď v Bratislavskej stolici na niektorých panstvách ľud začal odopierať plnenie poddanských povinností a vznikali aj drobné nepokoje, vláda ich využila, vyslala do stolice kráľovského komisára a pod jeho dozorom bolo k 7. decembru 1767 dokončené vykonanie urbáriálnej reformy. Podobne bol kráľovský komisár vyslaný aj do Nitrianskej stolice a po prietahoch zo strany šľachty reformu uskutočnili do januára 1770. Šľachta ostatných stolíc ustúpila. Urbár sa zavádzal v jednotlivých stoliciach postupne, zväčša v rokoch 1768—1772, napr. v Zemplíne až roku 1778. Šľachta ustúpila čiastočne pod nátlakom, ale ešte skôr z taktiky. Zistila, že tereziánska reforma nie je pre ňu vcelku nevýhodná, ale naopak. Jej okrídleným heslom sa stalo: „Ludimus Mariam Teresiam — Obohrajme Máriu Teréziu“. Vo väčšine prípadov realizovaním tereziánskeho urbára poverili stoličné výbory, zložené z miestnej šľachty. Šľachta využila urbár pre svoj vlastný prospech.

Šľachta mala rozhodujúce slovo pri určovaní bonitných tried a rozsahu usadlostí. Na Slovensku, najmä v severných stoliciach, kde bolo mnoho drobnej šľachty, pociťoval sa už dávno nedostatok pôdy a poddanské usadlosti tu boli priemerne menšie ako v stoliciach južných. Na mnohých miestach šľachta využila urbáriálnu reformu na ďalšie zmenšenie rozsahu poddanskej usadlosti. Tak napr. na Orave pred úpravou nachádzame menej usadlostí ako po reforme. Hlavnou pohnútkou k zväčšovaniu počtu usadlostí bola snaha šľachty udržať predchádzajúce množstvo robôt, ktoré by ináč pri dodržiavaní predpísanej veľkosti usadlosti boli poklesli. Pôdu, ktorá zvýšila pri vymeriavaní (tzv. pôda remanenciálna) vo väčšine prípadov zemepáni neskoršie pripojili k svojim majetkom. Tereziánska reforma zasadila silnú ranu aj zvyškom občinného vlastníctva. O lesoch, ktoré predtým boli takýmto vlastníctvom poddaných a zemepána, urbár v tomto zmysle nehovorí. Po urbáre okrádajú zemepáni vo veľkom poddaných o ich práva, pokiaľ ide o úžitok z lesa a často aj o pasienky.

Tereziánsky urbár vzbudzoval všade v ľude veľké nádeje a očakávanie. Sebavedomie poddaných rástlo. Výsledky úpravy však rozbili tieto ilúzie. Urbár bol prijatý so všeobecným sklamaním a na mnohých miestach ho ľud odmietol prijať. Tak poddaní Oravskej stolice, ťažko poškodení úpravou, odmietli prijať „pre nich tak výhodnú urbáriálnu dohodu“. Odpor sa zmenil v otvorenú vzburu a nepokoje sa pretiahli od roku 1773 až do roku 1780. Vrchnosti liečia orav-

ských poddaných „z prázdnych a márných nádejí“, ktoré v nich zaštepili prípravy na úpravu, ostrými opatreniami podľa spomínaného dekrétu milostivej cisárovnjej z roku 1766. Vodcovia sú verejne palicovaní, odsúdení na nútené práce v pevnostiach, poddaným sa prísne zakazuje konať tajné schôdze a robiť zbierky. K podobným nepokojom pri zavádzaní urbáru došlo aj v Nitrianskej stolici (v Dolnej Lehote, kde zemepáni využili urbár v svoj prospech). Ale aj inde na Slovensku vzniká nespokojnosť a odpor. Poddaní úmyselne ničia lesy, z úžitku ktorých ich zemepáni vytvorili, zo vzdoru spájajú pasienky, o ktoré ich okradli.

Veľmi citelne postihla tereziánska úprava zemepanskej mestečká. Urbár totiž mlčí o ich privilégiách. Zemepáni to využili. Nútia ich robotovať a odoberajú im výsady, ktoré v minulosti požívali (právo slobodného sťahovania, slobodnú voľbu richtára a prisázných, právo výčapu, mýtna, trhové a pod.). Mestečká sa bránia. Píšu supliky, vedú dlhé procesy, mnohé otvorene sa vzpierajú podrobiť sa „milostivému urbáru“. V rokoch 1771 a 1772 zorganizovali ženy v Novom Meste nad Váhom a v Prievidzi vzburu na ochranu mestských privilégií. K podobným nepokojom došlo aj v Nitre, v Topoľčanoch, v Ružomberku a inde. Väčšina mestečiek klesla po urbáriálnej reforme na úroveň poddanských dedín. Remeslá a obchod v nich upadajú.

Urbáriálna úprava Márie Terézie, aj keď mala isté pozitívne výsledky, ne splnila svoje očakávanie a cieľ. Položenie poddaných sa neustále zhoršuje, produktivita nevoľníckej práce upadá, nespokojnosť ľudu stále vzrastá.

Poľnohospodárska výroba na Slovensku v prvej polovici 18. stor. bola ešte stále na veľmi nízkej, primitívnej úrovni. V druhej polovici storočia dochádza aj na Slovensku podobne ako v Českých zemiach k pokusom o zvýšenie úrovne. Iniciátorom týchto snáh bol predovšetkým dvor. Zavádzaním modernejších metód, nových plodín a pod. do poľnohospodárstva sleduje opäť, ako pri urbáriálnej úprave, hmotné povznesenie poddaného ako daňového základu, na druhej strane vyplýval tento záujem zo snahy získať v Uhorsku lacné potraviny a suroviny pre rýchle sa rozvíjajúci manufaktúrny priemysel v Českých zemiach a Rakúsku.

Najväčšou otázkou, pokiaľ ide o zvýšenie produktivity poľnohospodárskej výroby na Slovensku v druhej polovici 18. stor., bol prechod od úhorového hospodárenia k systému striedavému. Od tohto prechodu závisela nielen väčšia produkcia obilia, ale aj zavádzanie nových plodín (zemiakov, priemyslových rastlín, krmovín a pod.) a taktiež zvýšenie produktivity živočíšnej výroby stajňovým chovom dobytky. V západnej Európe bol striedavý systém v 18. stor. už takmer všeobecne rozšírený, v Českých zemiach a Rakúsku od šesťdesiatych rokov. Na Slovensku sa so zavádzaním striedavého systému stretávame ojedinele od sedemdesiatych rokov 18. stor. Jeho širšiemu rozšíreniu bránil celý rad prekážok. Pri trojpoľnom systéme slúžil úhor zároveň ako pasienok, predovšetkým pre dobytok zemepánov a pasienkov bol nedostatok. Na druhej strane zavedenie striedavého systému predpokladalo intenzívnejšie hnojenie. Potrebný dostatok hnoja sa však viazal na stajňový chov dobytky. Ale najväčšou prekážkou bol celý feudálno-nevoľnícky systém.

Roku 1771 po prvý raz na Slovensku obsiali úhor poddaní hrádockého panstva v Liptove. Tu sa súčasne vynorila otázka, či sa má aj z tohto tretieho siatia odvádzať deviatok a desiatok. Úradníci panstva sa obrátili o radu na Jána Neuholda, kráľovského komisára pri urbaniálnej úprave v Prešove. Tento rozhodol, že deviatok a desiatok sa v tomto prípade odvádzať nemá. Jeho rozhodnutie schválila aj Mária Terézia. V nasledujúcich rokoch začali obsiavať úhory aj poddaní Spiša a po vzore liptovských poddaných deviatok a desiatok z tretieho siatia neodvádzali. Klérus a šľachta stolice protestuje na Miestodržiteľskej rade. Celá záležitosť sa opäť dostala až pred panovníčku. Mária Terézia trvala na svojom rozhodnutí z roku 1771 platnom vtedy iba pre stolicu Liptovskú a rozšírila ho na všetky stolice. Na jeseň roku 1774 stolice Bratislavská, Nitrianska, Oravská a Ostrihomská ostro protestujú proti tomu nariadeniu a odvolávajú sa na uhorskú ústavu a zákony dožadujú sa deviatku a desiatku z každého siatia a z každej plodiny. Vyslaná komisia, ktorá mala vyšetriť opodstatnenosť sťažností, čiastočne sa priklonila na stranu šľachty. No napriek tomu Mária Terézia, podporovaná mienkou štátnej rady, trvala na svojom pôvodnom rozhodnutí s tým obmedzením, že z tretieho siatia sa deviatok a desiatok neodvádzajú, ak poddaný v prvom a druhom siati sial plodiny povinné deviatkom a desiatkom. Šľachta však toto nariadenie všemožne obchádzala a sabotovala, najmä po smrti Jozefa II. Roku 1806 vymohla si konečne na cisárovi Františkovi I. odvádzanie deviatkov a desiatkov z každého siatia a z každej plodiny.

V podmienkach feudálno-nevoľníckeho zriadenia nezlepšoval striedavý osevný systém hmotné postavenie poddaného, ale naopak, zvyšoval jeho vykorisťovanie. Jeho všeobecné zavedenie by bolo malo za následok zvýšenie robôt o jednu tretinu, pretože by bol musel obrobiť aj predtým úhorovanú panskú pôdu. Poddaní často aj pri úhorovom hospodarení nemali čas obrobiť vlastné polia. Deviatok a desiatok sa neodvádzali podľa rozsahu poddanskej pôdy, ale podľa jej výnosu. Odvádzanie deviatku a desiatku z tretieho siatia podlamovalo iniciatívnosť poddaných. Okrem toho sa z tretieho siatia platila aj príspevok. Poddaný strácal aj prechodný pasienok na úhore. Pri nedostatku hnoja striedavý systém znamenal prechodne pokles úrodnosti pôdy a pod. Je preto celkom prirodzené, že slovenskí poddaní nie zo zaostalosti a konzervatívnosti, ale predovšetkým z uvedených príčin zotrúvali pri úhorovom hospodarení, ktoré sa pretiahlo hlboko do 19. stor.

V tejto dobe udomáčuujú sa u nás aj niektoré nové plodiny. Najväčší význam malo udomáčenie zemiakov. V druhej polovici 18. stor. sa pestovali zväčša ako krmivo pre dobytok. Ako k potrave mal k nim ľud nedôveru, ktorú čiastočne prelomila až neúroda a hlad v deväťdesiatych rokoch. Vo väčšom rozsahu sa však začali pestovať zemiaky na Slovensku až v prvej štvrtine 19. stor. Propagovalo sa aj pestovanie rôznych odrôd ďatelín. Z priemyselných rastlín sa rozšírilo v tejto dobe, najmä v severných stoliaciach Slovenska, pestovanie ľanu a konope. Pokusy s pestovaním rôznych priemyslových rastlín ako surovín pre textilné farbivá sa konali predovšetkým v južných častiach Uhorska. Na cisárskom panstve v Holiči, na majeroch Esterházyovcov a Illésházyovcov a niektorých iných magnátov udomáčuujú sa v druhej polovici storočia nové druhy

oviec s kvalitnejšou vlnou, najmä ovce merino. Na týchto panstvách sa zvyšuje aj úroveň chovu koní. Poddaní dávajú všeobecne prednosť volským poľahom.

Zavádzanie novôt v poľnohospodárstve propagoval predovšetkým dvor. Roku 1766 vyzvala Mária Terézia všetky stolice k založeniu hospodárskych spolkov. Výzva nenašla v slovenských stolicích ohlas. Až po opätovnom vyzvaní roku 1770 vznikol takýto hospodársky spolok v Bratislavskej stolici. Trval však veľmi krátko a nevykázal žiadnu činnosť. Väčší význam v tomto smere mali školy a populárna literatúra. Nový školský systém vychádzal z potrieb jednotlivých „stavov“. V dedinskej škole sa venovala istá pozornosť v rámci „oeconomie“ — praktickým základom poľnohospodárstva. Roku 1763 z podnetu Márie Terézie bolo založené v Senci Collegium scientiarum politico-oeconomico-cameralium. Bola to odborná škola predovšetkým pre úradníkov komory, kde sa okrem iných praktických náuk (účtovníctva, architektúry, hanských vied) vyučovala aj poľnohospodárska veda. Od roku 1780 začal prednášať poľnohospodárske náuky na budínskej univerzite vynikajúci odborník Ludovít Mitterpacher, na bratislavskej akadémii v rámci prírodných vied Matej Pankl. Väčší význam, aj keď miestne obmedzený, mal Priemyslovo-hospodársky inštitút, ktorý roku 1779 založil slovenský evanjelický farár v Sarvaši, Samuel Tešedík. Bol to odborný ústav s praktickým zameraním, orientovaný predovšetkým na poľnohospodárstvo, ktorý bol súčasne ústavom pre výchovu učiteľov.

Populárna poľnohospodárska literatúra pre ľud začína sa vydávať od sedemdesiatych rokov. Spočiatku sú to preklady z nemčiny. Takýchto knížiek pre ľud však nebolo mnoho. Na konci storočia vynikol ako vzdelávateľ Juraj Fándly. Jeho rozsiahly *Pilní poľní aj domajší hospodár* je populárnou encyklopédiou vtedajších poznatkov o poľnom hospodárstve. Učí ľud racionálne hospodáriť, propaguje nové plodiny, najmä ďateliny a zemiaky, striedavý oševný systém, stajňový chov dobytka a iné, z hľadiska vývinu poľnohospodárstva u nás progresívne novosti a metódy.

Avšak aj snahy o povznesenie hmotného postavenia poddaného a zvýšenie produktivity poľnohospodárstva vôbec touto cestou končili v slepej uličke. Poddaný, konštatuje Gregor Berzeviczy, „nenávidí každé nové opatrenie, najmä ak vychádza od zemepána, lebo vie, že úžitok pána je v rozpore s jeho záujmami a vidí v tom snahu rozmnožiť na jeho úkor svoje práva“. Rozpor medzi novými výrobnými silami a starými výrobnými vzťahmi sa neustále prehľbuje. Kríza feudálno-nevoľníckeho zriadenia stáva sa na Slovensku v druhej polovici 18. stor. očividnou. Viac ako jedna tretina obyvateľstva patrí k bezzemkom — želiarom. Ich počet v dôsledku delenia usadlostí a hrabivosti zemepánov neustále vzrastá. Rýchle postupuje aj triedny rozklad dediny. Bohatí sedliaci, Samuel Tešedík ich nazýva „vampírmí“, Gregor Berzeviczy „dedínskou aristokraciou“, bohatnú — „z chudoby iných, ktorí privedení do tiesne, dávajú im polia, lúky do zálohy za polovičnú cenu, dane a povinnosti im však ďalej rastú a tak stále do väčších dlhov a biedy upadajú“. Produktivita nevoľníckej práce navidomoči upadá. „Na panskej roli poddaný svoj dobytok neuderí“, hovorí J. I. Bajza. Ale ani o zveladenie poddanskej pôdy nemajú nevoľníci veľký záujem. Želiari sa nechcú uchytiť na opustených usadlostiach, V dôsledku vys-

kých dávok a povinností kľučujú poddaní vinice a nechávajú spustnúť svoje polia. „Keď nič nemám, nikdo mi nič nemôže vziať, ak dačo mám, iste to musím dať inému“ — týmito slovami charakterizuje Gregor Berzeviczy postoj poddaných u nás k svojmu vlastníctvu. Mnohí súčasní slovenskí osvietenci, aj keď nevideli úplne jasne korene tejto krízy a za hlavnú príčinu rastúcej biedy ľudu označujú zväčša nevzdelanosť ľudu a zlé obrábanie pôdy, jednako ju však správne hľadajú aj v prežitých feudálno-vlastníckych vzťahoch. Samuel Tešedík žiada pre poddaného akési „vlastníctvo“, v rámci ktorého by poddaný požíval väčšiu právnu istotu. J. I. Bajza navrhuje, aby sa zemepáni vzdali obrábania pôdy vo vlastnej rézii a aby všetku pôdu dali obrábať poddaným. „Tým by, hovorí, aj polia lepšie vyzerali, pretože sedliak bedlivejšie obrába, čo je jeho vlastné, hoci aj z toho platí, ako to, čo patrí pánovi . . .“ Avšak ani Tešedík, ani J. I. Bajza a žiaden zo súčasných slovenských osvietencov nemal na mysli zmenu feudálneho vlastníctva pôdy na vlastníctvo buržoázne, ale iba akúsi formu nájmu. V tom zmysle bol feudálne obmedzený aj nevoľnícky patent Jozefa II. a ani návrhy uhorských jakobínov na konci storočia (už po francúzskej revolúcii) na riešenie poddanskej otázky neprekračujú rámec feudálneho vlastníctva pôdy. Z tejto krízy bolo jediné východisko — „vlastníctvo pôdy bezprostredným výrobcom, t. j. roľníkom, najviac zodpovedá podmienke rozvoja produkcie“ (K. Marx) v období prechodu od feudalizmu ku kapitalizmu. V tejto dobe chýbali však u nás k tomuto potrebné objektívne-ekonomické a subjektívno-politické a ideové podmienky.

5. KULTÚRNE POMERY NA SLOVENSKU V OBDOBÍ „OSVIETENSKÉHO“ ABSOLUTIZMU

Od začiatku druhej polovice 18. stor. začína sa aj na Slovensku pomaly a postupne rozkladať feudálno-cirkevný svetonázor. V našej kultúre objavujú sa prvky — prvky osvietenského, buržoázneho myslenia. Pôdu pre tieto zmeny pripravili aj zmeny ekonomicko-sociálne. Podnecuje ich celá kríza feudálno-nevoľníckeho zriadenia a do značnej miery ich podnietila aj reformná činnosť Márie Terézie a Jozefa II. Hlavným cieľom týchto reforiem bola centralizácia habsburského mocnárstva, v čom podľa K. Marxa spočíva aj „vlastná civilizačná činnosť“ absolutistickej monarchie. Pravda, triedny základ habsburského absolutizmu bol oniečo iný ako na západe. V 16. a 17. stor. opierali sa vo svojich snahách o reakčný katolícky klérus a vysokú šľachtu. Buržoázia sa vyvíjala veľmi pomaly a ostávala zatlačená do pozadia. Na západe sa vyvinula silná buržoázia, ktorá zrodila v 18. stor. osvietenských filozofov, Voltaira, Rousseaua, Montesquieuho, encyklopedistov, ktorí boli ideológmi buržoáznej revolúcie. Ich myšlienky začínajú v tomto období prenikať aj k nám. Mária Terézia, Jozef II. a ich radcovia, aby vzali týmto ideám revolučný vietor z plachiet, sami horúčkovite robili celý rad opatrení, administratívnych, politických, sociálnych, hospodárskych i kultúrnych reforiem. Odstraňujú aj rôzne krikľavé feudálne, stredoveké prežitky, najmä také, ktoré sú v rozpore s ich centralizačnými úsiliami. Ideologickou platformou „osvietenského“ absolutizmu je myšlienka „prirodze-

ného práva“, deformovaná myšlienka „spoločenskej zmluvy“ a okrídleným heslom „bonum publicum — verejné blaho“. V podstate je však „osvietenský“ absolutizmus formou feudálneho reformizmu v období krízy feudálno-nevoľníckeho spoločenského zriadenia. Nesmeruje k odstráneniu starého, zahŕňajúceho systému, ale naopak, k jeho uzdraveniu. Táto feudálna tvár „osvietenského“ absolutizmu sa jasne ukázala pri urbáriálnej úprave a neskoršie aj pri nevoľníckom patente Jozefa II. No napriek tejto obmedzenosti nemožno uprieť u nás, kde nadvláda pozemkovej šľachty a cirkvi bola nezvyčajne silná, istú progresívnosť pri kliesnení cesty buržoáznej ideológii.

Zápas s feudálno-náboženskými prežitkami a inštitúciami prebiehal na Slovensku neobyčajne ťažko. Hospodárska zaostalosť s barbarkými formami nevoľníctva, slabosť a nevyhnutnosť meštianstva, na druhej strane rozhodujúci vplyv vysokej šľachty a katolíckej hierarchie značne brzdia u nás celý myšlienkový a kultúrny vývoj, aj keď tento prebieha pod plášťom „osvietenského“ absolutizmu. Reformné snahy Márie Terézie a Jozefa II. narážajú na odpor uhorskej šľachty a hierarchie, ktorá bojuje proti nim spája so zápasom štátoprávnym. Na druhej strane sa tieto reformy často mechanicky prenášali z hospodársky i kultúrne vyspelejšieho Rakúska a Českých zemí. Okrem toho koloniálna politika Viedne proti Uhorsku prekážala, aby sa pre tieto reformy vytvorili objektívne ekonomické podmienky. Preto ani „osvietenské“ reformy nemali u nás ani taký dosah ako v Českých zemiach. Jednako však aj na Slovensku sa presadzuje pokrokovejší školský systém, dochádza k zmierneniu v náboženskej politike a k oslabeniu postavenia katolíckej cirkvi. Pod ochranou „osvietenského“ panovníka vzrastá sebedôvera inteligencie ľudového alebo meštianskeho pôvodu. Táto inteligencia sa u nás stáva najaktívnejším podporovateľom osvietenských reforiem. Kriticismus preniká do vedy, obzory našej literatúry sa rozširujú.

Školstvo a vzdelanosť na Slovensku bolo v prvej polovici 18. stor. na veľmi nízkej úrovni. Duchovnú zaostalosť ľudu, meštianstva a samej šľachty, ktorá z tohto stavu bezprostredne vyplynula, treba pripísať na vrub vládnúcich tried a feudálnych inštitúcií — štátu a cirkvi.

Školstvo a vzdelanosť na Slovensku v tejto dobe boli ešte výlučnou doménou cirkvi. V najhoršom stave bola výchova širokých mas. Dedinská škola mala u nás až do vydania Ratio educationis výhradne konfesijný charakter. Stála pod bezprostredným vplyvom a dozorom farára, či už katolíckeho alebo evanjelického. Prvú sumárnu, avšak veľmi neúplnú zprávu o počte ľudových škôl máme až zo súpisu z roku 1770/71. Tento súpis zaregistroval v celom Uhorsku 2845 dedinských škôl, možno však predpokladať podľa počtu fár (4317), že ich bolo do 4000. V tejto dobe bolo v celom Uhorsku 8744 obcí, čo znamená, že viac ako 50 % obcí nemalo žiadnu školu. Tak napr. v Bratislavskej stolici bolo 126 dedinských škôl, v Gemerskej 31, Hontianskej 65, Novohradskej 148, Nitrianskej 147, v Oravskej 20, Liptovskej 12 atď. Toto sú údaje z druhej polovice 18. stor., na začiatku storočia počet dedinských škôl u nás bol ešte nižší.

Avšak materiálne vybavenie a úroveň dedinskej školy v 18. stor. nedá sa vôbec porovnať k dnešnej národnej škole. Tento smutný stav konštatuje súčas-

nik, učiteľ na dedinskej škole v Sudiciach, Gabriel Balažovič, ktorý roku 1749 napísal: „Ačkoli dosti mnohé, buď Bohu díka, menší školy v naší vlasti jak v meste tak na dedinách máme, však sotvi jedna nebo druhá je, které by toho jmena hodna byla.“ Väčšina týchto dedinských škôl nemala vlastnú budovu, ani miestnosť a vyučovalo sa proste v byte učiteľa. Spomínaný Gabriel Balažovič, keď opisuje, aká by mala byť školská miestnosť, aspoň odporúča: „Učiteľ pak nemusí v škole, dokud jsou s ním dítky, tabak kouřiti, jako ani jeho manželka nemusí tam toho času zasmažky pražiti, plenyky práti, kvočku s kurenci držeti a chovati atd.“ V jednej miestnosti tiesnili sa potom všetky ročníky, obyčajne tri: „abecedníci, liter poznávači, syllabikovníci čtenari“ a najstarší žiaci, „z pametníci“. Učitelia vo väčšine prípadov neboli dostatočne odborne pripravení. Vyučovali často dedinskí remeselníci alebo vyslúžení vojaci, ktorí vedeli čítať a písať. Ináč učiteľ absolvoval gramatické triedy, t. j. nižšie gymnázium. Vyučovanie bolo však pre neho často iba vedľajším zamestnaním. Zastával funkciu kantora a dedinského notára. Školská dochádzka bola prirodzene nepovinná. Poddaný v dôsledku neustáleho rastu feudálnych povinností, aby mohol žiť, musel „vykorisťovať“ svoje deti. Pomáhali mu pri poľných prácach, zväčša pásli dobytok. Takto „školský rok“ sa obmedzoval zväčša iba na zimné mesiace, november—marec, ale aj vtedy navštevovalo školu priemerne 25 % detí z obce. Vyučovanie sledovalo predovšetkým náboženské ciele. Najväčšia váha spočívala na katechizme. Na niektorých školách učili iba čítať, na väčšine čítať i písať. Prirodzene, vzdelávaniu ženskej mládeže sa pripisovala ešte menšia dôležitosť. Ľudové školstvo na vyššej úrovni bolo iba v mestečkách a mestách, kde sa okrem čítania a písania vyučovali základy latinčiny.

Dôsledkom tohto stavu bola masová negramotnosť ľudu. Nad týmto stavom sa však až do obdobia Márie Terézie z príslušníkov vládnúcich tried nikto nepozastavil. Iba niekoľko prostých dedinských učiteľov, ku ktorým patrili aj spomenutý Gabriel Balažovič, podávalo návrhy na zlepšenie a márne sa domáhalo nápravy.

Väčšiu pozornosť venovala cirkev strednému školstvu a to už aj preto, že sa tu vychovávala predovšetkým šľachtická mládež. Stredné školstvo v prvej polovici 18. stor. bolo prevažne v rukách jezuitov. (Podľa súpisu z roku 1776 — teda už po zrušení jezuitského rádu — vyučovali jezuiti na 14 školách. Všetkých stredných škôl bolo dovedna 23.) Najlepšie vybavené gymnázium mali jezuiti v Trnave, Košiciach a v Bratislave. Ďalej mali gymnáziá v Pezinku, Banskej Bystrici, Prešove, Komárne, vo Veľkej Bani, v Levoči, Rožňave, Štiavnicí, Liptovskom Mikuláši, v Žiline, Trenčíne, Skalici, gymnázium na Spiši a v Turci. Niekoľko gymnázií, najmä nižších, bolo v rukách piaristov (v Podolínci, Prievidzi, Nitre, Brezne, vo Sv. Juri, v Krupine a v Ružomberku).

Pre jezuitov školstvo a vzdelanosť neboli ešte stále cieľom, ale iba prostriedkom náboženskej výchovy a ich protireformačnej činnosti. Jezuitský školský systém na stredných školách meravo ustrnul na Ratio studiorum vypracovanom na konci 16. stor. Hlavnou úlohou jezuitského 5—6-triedneho gymnázia (štúdium však trvalo 8 až 9 rokov) bolo naučiť žiaka latinsky. Iba pod nátlakom zvonku (za Karola III.) začali venovať jezuiti určitú malú pozornosť domácim

dejinám, zemepisu a matematike. Na oniečo vyššej úrovni (školský systém bol však podobný) bola výchova na piaristických gymnáziách, ktoré popri latinčine venovali určitú pozornosť domácim, živým jazykom, aj slovenčine a ďalej praktickým náukám — matematike, geometrii, kresleniu, architektúre a pod.

Evanjelické stredné školstvo, ktoré svojou úrovňou v minulom storočí pre-
vyšovalo školy jezuitské, bolo v dôsledku protireformačného útlaku v hlbokom
úpadku. Protestanti mohli mať stredné školy iba na artikulárnych miestach a
v kráľovských mestách. Najväčšiu ranu pre protestantské stredné školstvo na
Slovensku znamená nariadenie ministerskej rady z roku 1733, ktoré v zmysle
Resolutio Carolina zakázalo protestantom mať vyššie školy ako gramatikálne
(nižšie gymnázium). V dôsledku tohto nariadenia zanikli vyššie humanitné triedy
na gymnáziách v Štiavnicí, v Kremnici, v Košiciach, v Banskej Bystrici a
v Ožďanoch. Výnimočne boli ponechané v Modre a v Prešove. Roku 1766 mali
evanjelici v Uhorsku, t. j. prevažne na Slovensku, 35 nižších stredných škôl na
artikulárnych miestach a v mestách. Vyššie gymnázia s humanitnými triedami,
filozofiou a teológiou, bolo iba lýceum v Bratislave, v Levoči a kolégium v Pre-
šove. Avšak ani evanjelické školstvo svojím systémom, náplňou a cieľom nelíši
sa v podstate od jezuitských škôl. Na týchto bol základnou učebnicou Alvarius,
na evanjelických Donatus a Celarius. Určitú výnimku tvorí iba evanjelické
lýceum v Bratislave, ktorého rektorom v rokoch 1714—1749 bol slávny vedec
18. stor. Matej Bel. Matej Bel na svojich štúdiách v Halle bol žiakom slávneho
pedagóga Frankeho, v ktorého Ústave (Bel na ňom aj začas vyučoval) kládol
sa mimoriadny dôraz na praktickú výchovu. Frankeho metódy však ani Matej
Bel neuplatňoval v plnom rozsahu na bratislavskom lýceu. Popri latinčine sa
tu venovala pozornosť maďarčine, nemčine, slovenčine i francúzštine, ďalej
domácim dejinám, zemepisu a matematike. Pretože evanjelici na Slovensku ne-
mali vysoké školy a na katolíckych nesmeli študovať, odchádzali na štúdiá,
často tajne, do cudziny. Zo Slovenska najviac navštevovali univerzity v Halle,
Jene a vo Wittenbergu.

Jezuiti mali v rukách univerzity v Trnave i v Košiciach. Neboli to však uni-
verzity v plnom zmysle. Trnavská mala iba fakultu filozofickú, teologickú a
právnickú, košická mala iba dve prvé. I tieto univerzity úplne ustrnuli na Ratio
studiorum a predstavujú skostnateného ducha stredoveku. Filozofia je stále
slúžkou teológie. Vládnú v nej suverénne scholastický Aristoteles, v teológii
Tomáš Akvinský. Právnická fakulta netvorila vlastne ani súčasť univerzity a
spravovala ju ostrihomská kapitula. Nemala ani svoje prednáškové miestnosti.
Jej profesori mali často nízku úroveň, a preto trpela fakulta nedostatkom po-
slucháčov. Sama katolícka šľachta a dokonca aj hierarchia dávala prednosť pro-
testantským znalcom práva pred absolventmi trnavskej univerzity.

Situácia školstva a vzdelanosti na Slovensku v prvej polovici 18. stor. je jas-
ným dôkazom, že feudálna nadstavba stala sa brzdou spoločenského vývoja.
Nedostatky jezuitskej výchovy, odtrhutej od života, začínajú si na začiatku
storočia uvedomovať aj niektorí príslušníci vládnučích tried. Podnetom im
bola najmä zanedbanosť šľachtickej mládeže. Takto takmer po dvestoročnej
prestávke (zákony z rokov 1548 a 1550) stáva sa školstvo a vzdelanie predme-

tom rokovania uhorského snemu. Na sneme roku 1712 sa vynorila myšlienka zriadenia šľachtickej akadémie. Tento návrh vypracovala *Comissio systematica* a predložila ho na sneme roku 1723 (*De magnatum et nobilium filiis in omni scientiarum genere erudiendis*). Navrhovaná politická akadémia mala vychovávať výlučne šľachtickú mládež pre spoločenský život, pre služby v armáde a v úradoch. Na sneme roku 1715 a 1723 vyniesli súčasne zákony o vrchnom dozore štátu nad základinami určenými na školské ciele. Zriadili *Comissio piarum foundationum*, ktorá mala urobiť v zmysle zákonov súpis a kontrolu základín. Úloha tejto komisie prešla roku 1724 na Miestodržiteľskú radu, pri ktorej sa vytvorila *Comissio in negotio studiorum*, pod kompetenciu ktorej okrem základín spadali záležitosti katolíckeho školstva vôbec (o protestantských školách rozhodovala *Comissio religionis*). Šľachtická akadémia, predovšetkým z dôvodov finančných, sa neuskutočnila. Aj súpis a kontrola základín, najmä pre odpor jezuitov i protestantov, prebiehala veľmi líknavo a povrchno. Taktó vlastne okrem nariadenia Karola III. z roku 1735, vzťahujúceho sa však predovšetkým na školstvo v Rakúsku a Českých zemiach (*Über die Ordnung und Erziehung der Schulen*), v ktorom robí určitý zásah do jezuitského školstva, najmä pokiaľ ide o vyučovanie nemčiny v prvej polovici 18. stor., podstatnejšie zásahy zo strany štátu a vládnúcich tried na povznesenie úrovne škôl a vzdelania sa vôbec neurobili.

Rozvoj manufaktúrneho priemyslu, snahy o povznesenie poľnohospodárstva, budovanie modernej armády a byrokraticko-administratívneho aparátu v Rakúsku a Českých zemiach, odhalili plne neschopnosť starého, v podstate jezuitského školského systému pripraviť občanov všetkých tried a spoločenských vrstiev pre plnenie tých úloh, ktoré mal plniť habsburský absolutistický štát. Druhá polovica 18. stor. je preto v habsburskej monarchii obdobím základných reforiem školstva, ktoré sa potom stali základom aj kapitalistického školstva u nás. Základnou črtou týchto reforiem je, že školstvo sa berie z bezprostrednej správy cirkvi a starosť oň preberá štát. Úlohou školy je vychovávať občanov pre potreby štátu. Škola prestáva byť *ecclesiasticum* a stáva sa *politicum*. Tieto reformy urobili sa v celej monarchii viac-menej jednotne, aspoň v základoch, teda aj v Uhorsku.

Prvým zásahom je reforma teologickej a filozofickej fakulty Trnavskej univerzity, uskutočnená roku 1753 podľa vzoru reformy viedenskej univerzity. Reforma právnickej fakulty sa uskutočnila až roku 1760. Tieto reformy nemali však zatiaľ hlbší charakter. Obdobie intenzívnejšej reformnej činnosti nastáva až v rokoch šesťdesiatych a najmä sedemdesiatych. Roku 1760 bola vytvorená Dvorská študijná komisia, ktorej predsedom bol síce viedenský arcibiskup, avšak rozhodujúce slovo v nej mali osvietený Van Swieten a profesor Martini, vedúci teoretik a ideológ rakúskeho „osvietenského absolutizmu“. V Uhorsku vyňala Mária Terézia školstvo z rúk Miestodržiteľskej rady a poverila analogicky správou katolíckych škôl a prípravou ich reformy arcibiskupa-prímasa Barkóczyho. Je to obdobie tzv. Barkóczyho provizória 1761—1765. Barkóczy bol síce nepriateľom jezuitov a ich školského systému, žiadal, aby sa na školách vyučovali popri latinčine i „*bonae artes*“ — užitočné vedy, avšak

bol to človek, ktorého ideálom bolo predovšetkým obnovenie náboženskej jednoty v Uhorsku. Proti Barkóczyho širokej právomoci postavila sa Miestodržiteľská rada i Uhorská kancelária. Okrem nazhromaždenia správ o niektorých školách, reformy konviktov a seminárov a predbežných návrhov na reformu, nevykonalo sa v tom období nič podstatnejšieho. Po jeho smrti (roku 1765) bola opäť pri Miestodržiteľskej rade vytvorená Commissio studiorum, ktorá prebrala Barkóczyho funkciu.

V dejinách školstva na Slovensku väčší význam malo vytvorenie prvých odborných škôl a reforma Trnavskej univerzity. Roku 1763 bolo založené tzv. Collegium oeconomicum v Senci. Bola to škola, ktorá mala pre komoru vychovávať technických a hospodárskych úradníkov. Vyučovala sa tu matematika, geometria, fyzika, civilné staviteľstvo, účtovníctvo, ekonómia a kameralistika. Vyučovacou rečou bola nemčina. Vedením školy boli poverení piaristi. Keď roku 1776 školská budova vyhorela, senecké Collegium zaniklo.

Oveľa väčší význam mala banská škola v Banskej Štiavnici. Počiatky odbornej výchovy začínajú tu už roku 1730. Začias vyučoval na škole aj Samuel Mikovíny. Roku 1763 založila pri ústave Mária Terézia Ordentliche Bergwesens-Lehranstalt. Zo začiatku mal iba dve katedry, mineralógie a chémie, neskoršie aj katedru matematiky a katedru banských vied. Roku 1770 dostala škola titul akadémiá. Vyučovali tu vynikajúci odborníci. Prof. Jaquin bol napr. pozvaný prednášať na viedenskú univerzitu, prof. Scopoli do Petrohradu. Banícka akadémia v Štiavnici bola pre svoju úroveň známa v celej Európe a vyhľadávaná študentami zo zahraničia.

Nemenej dôležitá bola druhá reforma Trnavskej univerzity, ktorá sa začala roku 1769. Vzorom bola opäť viedenská univerzita. Tento raz sa však reforma urobila oveľa dôkladnejšie. Na Trnavskej univerzite sa zriadila lekárska fakulta. Medzi novomenovanými profesormi bol aj český anatóm Václav Trnka. Pravda, počiatky lekárskej fakulty boli neobyčajne ťažké. V Trnave nebola nemocnica, takže vyučovanie sa muselo obmedziť iba na teóriu. Dôkladne bola zreformovaná najmä právnická fakulta. K starým katedrám uhorského, rímskeho a kanonického práva pribudla katedra prirodzeného práva a katedra politiky a finančných vied. Na Trnavskej univerzite začalo sa pestovať moderné právo, založené na koncepcii „osvietenského“ absolutizmu. O nové katedry boli rozšírené aj filozofická a teologická fakulta. Zreformovaná univerzita začala 4. novembra 1770 svoju činnosť.

Hlavná váha reformnej činnosti, organizovanej v Uhorsku Študijnou komisiou pri Miestodržiteľskej rade, sústreďovala sa však predovšetkým na reformu stredného, menej už ľudového školstva. V rokoch 1770—1771 urobili súpis všetkých škôl v Uhorsku. Spolu s reformou Trnavskej univerzity zreformovali čiastočne aj univerzitné gymnázium. V tejto dobe vzniklo aj niekoľko nových stredných škôl (Bardejov, Trstená, Kežmarok). Zrušenie jezuitského rádu roku 1773 postavilo študijnú komisiu i dvor pred veľmi vážny problém — zabezpečiť potrebné profesorské kádre miesto jezuitov. Popri rehoľníkoch začínajú sa uplatňovať aj laici. Súčasne však majetok zrušeného jezuitského rádu, ktorý

sa stal základom tzv. študijného fondu, utvoril určité materiálne predpoklady pre zamýšľané reformy.

Koncom roku 1773 poverila Mária Terézia uhorskú študijnú komisiu vypracovaním návrhu na školskú reformu (*universale systema litterarum*), avšak už v januári nasledujúceho roku zmenila svoj návrh a rozhodla urobiť školskú reformu jednotne a centrálné v celom mocnárstve. Ťerményi sa stal uhorským referentom v Dvorskej študijnej komisii, ktorej členom sa stal aj Adam Kollár. Tento bol poverený aj vypracovaním návrhu na reformu stredných škôl. Roku 1774 Adam Kollár skutočne predložil predbežný návrh (*Plan für die unseren lateinischen Schulen*) a od mája 1774 do septembra 1775 zastával význačnú funkciu hlavného direktora všetkých gymnázií v monarchii. Nakoniec sa však Mária Terézia pod vplyvom Martiniho odklonila od Kollárovho návrhu a vypracovaním definitívnej reformy stredných škôl poverila Graciána Marxa. Jeho návrh schválila 22. septembra 1775. Zatiaľ čo Kollárov návrh mal viac humanitný charakter (dôraz na latinčinu), návrh G. Marxa sa klonil viac k reálnemu smeru. Tento návrh sa však nevzťahoval na Uhorsko.

Reforma ľudového školstva sa robila samostatne. 1. decembra 1774 bola schválená Allgemeine Schulordnung, ktorú vypracoval opäť Felbiger. Tento návrh sa mal realizovať v celej monarchii. V Bratislave sa v rámci študijnej komisie vytvorila osobitná subkomisia pre ľudové školy, roku 1775 sa zriadila prvá normálka, škola pre výchovu učiteľov. Začas na nej vyučoval aj sám Felbiger.

Nakoniec však Mária Terézia upustila od myšlienky centralizácie v školstve a vypracovaním návrhu na reformu v Uhorsku poverila Jozefa Ťerményiho. Tento prvý časť návrhu podal už v polovici roku 1776, druhú časť v nasledujúcom roku. Jeho návrh, ktorý vyšiel aj tlačou pod názvom *Ratio educationis publicae totiusque rei litterariae per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas* (I. zv., Viedeň 1777) 2. augusta 1777 Mária Terézia schválila. Na vypracovaní *Ratio educationis* zúčastňovali sa Pavol Miko, Daniel Trstiansky a Adam Kollár.

Ratio educationis obsahuje návrh na reformu ľudových a stredných škôl. Univerzity sa dotýka iba okrajovo. Vcelku vychádza *Ratio educationis* organizačne, náplňou i cieľmi zo školskej reformy v Rakúsku a Českých zemiach. Pokiaľ ide o ľudové školy, pozná *Ratio educationis* štyri typy, avšak prvé tri (dedinské, školy v mestečkách a mestách) sa odlišujú od seba iba kvantitatívne. Štvrtý typ, tzv. normálna škola, je vzorný typ ľudovej školy, na ktorej sa súčasne vychovávajú učitelia. Na Slovensku vznikli normálky v Bratislave, Košiciach a Banskej Bystrici. Stredné školstvo má tri typy. Nižšiu strednú školu, tzv. gramatickú, gymnázium s triedami poetikou a rétorikou a konečne akadémie, ktoré tvoria akýsi prechod medzi gymnáziami a univerzitou. Vyučovala sa tu dva roky filozofia a dva roky právo. Akadémie boli v Trnave (roku 1784 sa preniesla do Bratislavy) a v Košiciach. Vo väčších mestách (v Bratislave, v Trnave a Košiciach) boli kompletne stredné školy, tzv. archigymnázia.

Už roku 1776 bolo Uhorsku, pokiaľ ide o spravovanie školstva, rozdelené na 9 dištriktov. Na Slovensku boli tri dištrikty so sídlami v Bratislave, Banskej

Bystrici a Košiciach. Kompetencia hlavných direktorov, ktorí stáli na čele dištriktov, vzťahovala sa aj na protestantské školstvo.

V organizácii školstva a v študijných plánoch za Jozefa II. nedošlo k podstatným zmenám. Jozef II. sa usiloval predovšetkým o dôslednú centralizáciu aj v tomto smere. Roku 1784 zriadil novú študijnú komisiu, ktorá podliehala priamo viedenskej študijnej komisii a súčasne sa usiloval prekonať odpor protestantov proti *Ratio educationis*. Zvláštnu starostlivosť venoval ľudovému školstvu. Zaviedol povinnú školskú dochádzku od 6 do 12 rokov.

Ratio educationis znamená vo vývine školstva na Slovensku a vo vývine vzdelanosti vôbec veľký krok dopredu. Škola sa vymanila spod priameho vplyvu cirkvi a užšie sa spojila s potrebami štátu i každodenného života. Na stredných školách podržuje si síce vyučovanie latinčiny ešte stále vládu, zároveň sa však venuje oveľa väčšia pozornosť predmetom praxe — matematike, geometrii, fyzike, zemepisu, prírodopisu a pod. No pritom všetkom má *Ratio educationis* veľmi priezračne osvietensko-absolutistický a triedno-stavovský charakter. Hlavnou úlohou školy ostáva aj naďalej „nábožensko-mravná“ výchova občana, t. j. výchova máš k poslušnosti voči vládnúcim triedam a spokojnosti s daným spoločenským poriadkom. Vzdelanie nie je prístupné všetkým rovnako. *Ratio educationis* otvorene označuje gymnázium a univerzitu za školy, ktoré slúžia takmer výhradne vzdelaniu šľachtickej mládeže. Príslušníci poddaného ľudu a meštianstva môžu na týchto školách študovať iba výnimočne, ak sú mimoriadne nadaní a prirodzene, ak majú peniaze. Okrem toho uvádzanie *Ratio educationis* do života narážalo na veľké objektívne, najmä finančné, i subjektívne ťažkosti a tak na mnohých miestach dlho ostávalo pri starom. Jednako však školy, najmä štiavnická banská akadémia, zreformovaná univerzita a iné vyššie školy stali sa ohniskami, z ktorých sa na Slovensku šírili nové vedecké poznatky a myšlienky.

V druhej polovici vlády Márie Terézie, najmä pod vplyvom členov štátnej rady, začína sa aj u nás uplatňovať umiernenější politika voči protestantom. Nejde tu ešte o princípy buržoáznej náboženskej tolerancie, ale tento nový kurz je vynútený praktickými potrebami habsburského absolutizmu. Išlo predovšetkým o zabránenie útekov protestantských poddaných, o odstránenie politického vplyvu Pruska a vôbec o politickú konsolidáciu vo vnútri štátu. K priekopníkom nového kurzu a náboženskej tolerancie patrí aj Adam František Kollár, ktorý mal za istý čas vplyvné postavenie na dvore a ktorého mienku vo veciach náboženskej politiky Mária Terézia rešpektovala. A. F. Kollár poukazoval na zastaralosť niektorých uhorských zákonov voči protestantom a zdôrazňoval, že sú v rozpore s myšlienkou Salus Populi. Považoval za veľmi nezdravý zjav, že protestantské obyvateľstvo, ktoré tvorí takmer polovicu obyvateľstva Uhorska, je vyradené z verejného života a je pasívne. Odporúčal Márii Terézii, aby proti prechmatom katolíckeho kléru a šľachty protestantov a neuniátov chránila, aby zmenou prísaznej formule bol umožnený protestantom prístup k úradom a konečne, aby protestanti boli pribratí do náboženskej komisie pri Miestodržiteľskej rade. Najväčším odporcom nového kurzu voči protestantom a myšlienkou tolerancie bol uhorský klérus a vysoká šľachta.

V tomto období dostávajú sa do istého konfliktu záujmy Habsburgovcov so záujmami katolíckej cirkvi. Mocenské postavenie cirkvi, ktorá bola „veľkým medzinárodným centrom feudálneho systému“ (Engels), nebolo už ďalej zlučiteľné s predstavou suverénnej moci „osvietenského“ monarchu. Z tohto rozporu vznikol vo Francúzsku v 17. stor. jansenizmus a galikanizmus, v prvej polovici 18. stor. v juhonemeckých štátoch febronianizmus — snahy o politické podriadenie cirkvi štátu. Tieto prúdy nachádzajú ohlas od polovice storočia aj v Rakúsku a Českých zemiach a postupne prenikajú aj do Uhorska. Už roku 1748 vydala Mária Terézia nariadenie *Placetum regium*, ktoré zakazovalo zverejnenie pápežských búl bez predchádzajúceho schválenia panovníkom, roku 1750 upravila štólu, roku 1754 znížila počet sviatkov. Začala obmedzovať počet kláštorov a zakázala vstup do reholí pred 25 rokom. Obmedzovala aj zasielanie peňazí generálom rôznych rádov do Ríma. Dôležitým krokom, ku ktorému sa rozhodla po určitom váhaní, bol súhlas s rozpustením jezuitského rádu roku 1773, ktorý bol viac ako dve storočia organizátorom protireformácie, udával tón duchovnému životu v katolíckych štátoch a získal si veľký vplyv na ich politiku.

Tieto nariadenia vydala Mária Terézia pod vplyvom a tlakom svojich osvietenenských radcov. Nesmerovali proti náboženstvu, ale naopak, bojom proti politickej moci cirkvi a náboženskému barokovému formalizmu sledovali aktivizovanie náboženstva a cirkvi ako nástroja na ovládanie širokých mas nevoľníkov. Podľa Sonnenfelsa náboženstvo sú „opraty v rukách panovníka“. Tento cieľ sa najjasnejšie ukazuje na niektorých organizačných opatreniach Márie Terézie na poli cirkevnom, ktoré u nás robila z titulu „apoštolského kráľa“. Tak roku 1776 založila v ostrihomskom arcibiskupstve biskupstvo banskobystrické, rožňavské a spišské. Súčasne nariadila, aby sa z jednej desatiny príjmov biskupstiev a cirkevných majetkov vytvorila náboženská základina, ktorá by slúžila predovšetkým na zakladanie nových fár.

Jansenizmus, galikanizmus a febronianizmus neboli jediné prúdy týkajúce sa cirkvi a náboženstva, ktoré na Slovensku nachádzali v tejto dobe istý ohlas. V tomto období boli u nás známe proticirkevné názory Voltaira i učenie francúzskych encyklopedistov, ktorých diela sa tajne dostávali do rúk vzdelanejších vrstiev. Najjasnejším dôkazom tohto ohlasu je kampaň, ktorú cirkevná hierarchia i uhorské vrchnosti začali v sedemdesiatych rokoch proti západoeurópskym osvietencom, najmä proti Voltairovi a encyklopedistom. Roku 1772 vydal v Trnave Ľudovít Csapodi, profesor teológie na univerzite, rozsiahly spis *De religione eius regulis et virtutibus praecipuis*, roku 1776 vyšlo v Bratislave a v Trnave dielo Jána Molnára, pôvodne tiež profesora teológie na Trnavskej univerzite, *De ratione critica legendi libros moderni temporis sine iactura religionis et veritatis*. „Učení“ profesori bojujú v týchto knihách proti ateizmu, deizmu a náboženskému indiferentizmu, ktoré spájajú s názormi a učením západoeurópskych osvietenenských filozofov. Boj proti voľnomyšlienkarstvu a náboženskej ľahostajnosti považoval aj uhorský feudálny štát za svoju morálnu povinnosť a úlohu. Roku 1767 a 1768 vydala Miestodržiteľská rada nariadenie všetkým županom, aby trestali náboženský indiferentizmus — ľahostajnosť a libertinizmus — voľnomyšlienkarstvo. Na platforme boja proti týmto prúdom

začína sa zblížovať katolícky klérus s protestantským, cítiac v nich spoločného nepriateľa.

No napriek tomuto odporu a priamo trestným opatreniam šíria sa aj na Slovensku nové myšlienky nezadržiteľnou silou. Veľmi jasne sa to ukazuje aj na učebniciach logiky, metafyziky a „fyziky“ profesorov Trnavskej univerzity — Ondreja Jaslinského, Ondreja Ádányho, Jána Ivaniča a Antona Revického. Títo profesori, hoci boli všetci jezuiti, odsudzujú formálnosť a samoučelnosť scholastickej filozofie, vyčítajú scholastikom, že zúžili filozofiu na metafyziku a ironizujú stredoveké „učené“ hádky. V týchto učebniciach stretávame sa už s menami a názormi predstaviteľov „philosophiae recentioris“ a modernej vedy. Galileo Galilei, mučený pre svoje názory svätou inkvizíciou, je už pre nich muž, ktorý „striasol zo seba okovy scholastiky“ a otvoril novú cestu vede, René Descartes, ktorého učenie bolo roku 1707 odsúdené a zákaz nebol odvolaný, je „muž vynikajúceho nadania“. V logike prijímajú ako užitočné Descartesovo „dubium methodicum“, skepsis ako cestu k poznaniu pravdy a jeho kritériá pravdy. V tejto oblasti čiastočne vplýva aj Leibniz najmä cez Wolfa. Západoeurópsky racionalizmus a empirizmus sa najširšie uplatňoval v „prírodnej filozofii“. Trnavskí filozofi majú v úcte experiment a skúsenosť. „Treba radšej prijať nových ako starých, nie snáď preto, že staré by bolo hodné nenávisťi, ale preto, že nová doba disponuje viacerými pokusnými prostriedkami a v tomto sú presnejší a vhodnejší“. Fyzike a prírodným vedám vôbec sa v tejto dobe začína venovať oveľa väčšia pozornosť ako predtým. Práve „fyzika“, ktorá slúži priamo blahu spoločnosti, urobila filozofiu príjemnejšou a užitočnejšou. Trnavskí filozofi napriek cirkevnému zákazu neuznávajú už ptolemajovský geocentrický systém a prikláňajú sa k systému Kopernikovmu. Profesor fyziky J. K. Horváth bol už v sedemdesiatych rokoch prívržencom Newtonovho učenia. Trnavskí filozofi sa vcelku prikláňajú k mechanistickému výkladu sveta a zákonov prírody a napriek tomu, že v týchto učebniciach je ešte mnoho stredovekých „vedeckých“ prežitkov a bludov, bojuje sa tu už osvietensky proti porám.

Avšak žiadny z učiteľov filozofie, či už na Trnavskej univerzite alebo na vyšších protestantských školách, nebol samostatným mysliteľom a ani sa jednoznačne nepridal k žiadnemu z moderných buržoáznych filozofických smerov. Bola to filozofia vedome eklektická, síce mierne protischolastická, ale nie protifeudálna a proticirkevná. K osvojovaniu si a k vyrovnávaniu sa s racionálnymi a empirickými smermi vo filozofii 16. a 18. stor. nútil trnavských filozofov vonkajší tlak, stále rastúci rozpor medzi výsledkami mladej buržoáznej vedy a myslenia a medzi náboženstvom. V tomto korení aj ich eklekticizmus. Z názorov predstaviteľov „philosophiae recentioris“ preberajú iba to, čo slúži danému spoločenskému poriadku a čo im pomáha, aj keď len zdanlivo a dočasne, odstraňovať krikľavé rozpory medzi vedou a náboženstvom. No aj pri tejto ideologickej obmedzenosti je to jednako len začiatok prelomu od stredoveku k buržoáznemu osvietenstvu. Sú to štrbiny, cez ktoré k nám preniká svetlo pokrokového myslenia, ktoré osvetľuje širšie obzory a ukazuje cestu do budúcnosti.

Aj veda v tomto období začína sa na Slovensku postupne vymaňovať z feudálno-cirkevného služobníctva teológie. Obracia sa k životu, k praktickým potrebám spoločnosti. Prirodzene, veda slúži predovšetkým vládnúcim triedam a v tejto dobe nemá ani národný charakter. So snahami o pestovanie národnej vedy sa stretávame až do konca 18. stor.

V druhej polovici 18. stor. dochádza u nás k pokusom o organizovanie vedeckého života, k zakladaniu učených spoločností. A. F. Kollár vyzval roku 1763 tlačeným cirkulárom vedcov Uhorska k spoločeniu sa v Literárnej spoločnosti, ktorá „in historia Hungariae naturali, oeconomia et civili illustranda occuparetur“. Tento jeho plán uskutočnil až roku 1771 jeho spolupracovník a priateľ Daniel Trstiansky. Orgánom novej Societas litteraria sa stal časopis *Allergnädigste privilegierte Anzeigen*, ktorý od roku 1771 do roku 1776 pod redakciou D. Trstianskeho vychádzal vo Viedni. Dopisovatelia uverejňovali v ňom svoje príspevky anonymne. Spolupracovníkom *Anzeigen* bol aj Jozef Bencúr, rektor bratislavského ev. lýcea a bratislavský vzdelaný obchodník Karol Gottlieb Windisch, ktorý roku 1761 založil v Bratislave tiež Societas litteraria. Trvala však iba 18 mesiacov a nevykázala významnejšiu činnosť. Väčší význam mali Windischove snahy v oblasti organizovania novín. Založil časopis *Pressburgisches Wochenblatt* (1771—1773) a týždenník *Der Freund der Tugend* (1767—1788). V osemdesiatych rokoch sa opäť pokúsil o založenie literárnej spoločnosti, ktorej orgánom sa stal *Ungarisches Magazin*. Podobne nemala dlhšie trvanie a význam učená spoločnosť, k založeniu ktorej dal podnet roku 1767 Matej Holko starší, ev. farár v Dolnom Skalníku. Roku 1785 založil Ondrej Plachý v Banskej Bystrici „učené tovarišstvo“, známe tiež ako *Erudita societas slavica*, ktoré vydalo jeden ročník *Starých novín literárního umění* zameraných na popularizáciu.

V súvislosti so snahami o hospodárske povznesenie štátu vzrastal aj u nás v porovnaní s minulosťou záujem o prírodné vedy. Najdôležitejším ohniskom, z ktorého sa u nás šírila znalosť prírodných vied, stala sa štiavnická banícka Akadémia. Profesori Bodo, Jaquin, Scopoli boli vynikajúcimi odborníkmi a ich diela obsahujú aj cenné príspevky a poznatky o Slovensku. Prirodzene, najväčšia pozornosť sa venovala vedám úzko súvisiacim s banskou ťažbou. V sedemdesiatych rokoch vykonal Ignác Šl. Born, neskoršie prvý prezident Kráľovskej českej učenej spoločnosti, rozsiahlejší geologický prieskum štiavnického banského revíru a Karpát vôbec. V Štiavnici robil aj pokusy so zavádzaním nových ťažobných metód a dospel k novej teórii o amalgamizácii kovov. Z jeho podnetu zišiel sa roku 1786 v Sklennom pri Štiavnici medzinárodný kongres prírodovedcov a chemikov a pri tejto príležitosti založili medzinárodnú vedeckú spoločnosť pre výskum ťažby rúd.

Strediskami vedeckého života boli aj Bratislava a Trnava. V Bratislave to bolo najmä ev. lýceum, na ktorom v tomto období účinkovali Ján Tomka-Sásy, Jozef Bencúr, Ján Matej Korabinský. Nadväzovali najmä na vlastivednú tradíciu Mateja Bela. Historickú geografiu pestoval Tomka-Sásy, v súčasnej dobe cenné dielo vykonal J. M. Korabinský, neskoršie redaktor v *Pressburgisches Wochenblatt*. Vzniklo aj niekoľko monografických geografických diel.

V tomto druhu prác na konci storočia vynikol najmä Ladislav Bartolomeides. Na lýceu v Štiavnicí účinkoval všestranný vedec Ján Severini. Zaoberal sa nielen najstaršími dejinami Uhorska (rímskym obdobím), ale aj filozofiou a prírodnými vedami. V *Testamen zoologiae Hungaricae* (1779) opísal a začlenil väčšinu zvierat žijúcich v Uhorsku. V tejto dobe pôsobil ako profesor zverolekárstva na viedenskej univerzite dr. Pavol Adámi z Trenčína, ktorý z toho odboru napísal viac priekopníckych prác. Napísal aj dielo *Hydrographia Comitatus Trenchiniensis*, v ktorom sa zaoberá predovšetkým termálnymi prameňmi. Na univerzite v Göttingen prednášal fyziku a logiku dr. Matej Bursányi zo Zvolena. Tu pôsobil aj syn Mateja Bela, Ján Bohumil. Na univerzite v Lipsku prednášal filozofiu a estetiku druhý Belov syn, Karol Ondrej, ktorý bol redaktorom známych *Acta eruditorum*, *Nova acta eruditorum* a *Leipziger Gelehrte Zeitung*.

Na Trnavskej univerzite sa z prírodných vied pestovala predovšetkým astronómia. Roku 1755 zriadil tu Maximilián Hell, brat štiavnického vynálezcu hydraulického čerpadla, astronomickú pozorovateľňu, ktorej vedúci František Weiss uverejňoval svoje pozorovania od roku 1756 v *Observationes astronomicae*. Sám M. Hell bol astronómom európskej úrovne a ako riaditeľ cisárskej hviezdárne vo Viedni podnikol viac expedícií do severnej Európy. Inak však na Trnavskej univerzite aj po reforme roku 1769 chýbali materiálne podmienky pre pestovanie prírodných vied v širšom rozsahu. Lekárska fakulta nemala nemocnicu a výskumy sa obmedzovali iba na oblasti teoretické. Záujem o lekárstvo v tejto dobe vzrastá a napísalo sa v nej viac odborných rozpráv a najmä populárnych prác.

Z duchovných vied v najväčšom rozkvetе bola historiografia. Osvietenský kriticismus sa prejavoval predovšetkým v heuristike. Prístupuje sa ku kritickému vydávaniu naračných prameňov a dokumentov. Historické bádanie sa sústreďuje pri univerzite a najväčšia pozornosť sa venuje počiatkom uhorského štátu. Duch historickej vedy bol ešte stále feudálny. Po naozaj veľkom kvantitatívnom rozmachu historiografie v Uhorsku v druhej polovici 18. stor. je Grégor Berzeviczy nútený konštatovať: „Naši historici neopisujú dejiny krajiny, ale kráľov, ich dedičské záležitosti, spory, vojny a výboje a osudy dôležitejších rodov. Ale to, aký bol vnútorný stav krajiny, ktoré boli príčiny blahobytu alebo biedy ľudu, ako sa vyvíjal vzájomný pomer jednotlivých tried obyvateľov, životné možnosti národa a forma vlasti, to sotva spomínajú“. Konceptiou historickej vedy sa stáva idea svätoštefanskej koruny, myšlienka feudálneho uhorského štátu a cieľom i zmyslom je obrana feudálnej sústavy a feudálnych výsad vládnúcich tried. Na historickom ruchu sa podieľa neobyčajne mnoho Slovákov. Feudálny uhorský patriotizmus cez dlhé storočia absorboval aj Maďarov a v 18. stor. ozýva sa rovnako z diel historikov slovenskej ako maďarskej národnosti. Ich slovenské povedomie vycitujeme často iba medzi riadkami a najmä z odporu proti podmaniteľskej teórii (J. Severini, A. Kollár). Najuznávanejšou autoritou v tomto období bol Juraj Pray, kustód univerzitetnej knižnice, pochádzajúci z Bratislavy. Jeho nástupcom sa stal učený Daniel Cornides z Mikuláša, žiak Mateja Bela, ktorý sa do uhorskej historiografie zapísal kritickým

rozborom Anonymovej kroniky. Uznávanou autoritou bol aj „bezbožný“ A. F. Kollár, ktorý vydal neznáme pramene k uhorským dejinám nachádzajúce sa v cisárskej bibliotéke vo Viedni. Najstaršími uhorskými dejinami sa zapodieval J. I. Dezericius, piarista, ktorý študoval vo vatikánskej knižnici a v archíve, počiatkami kresťanstva G. Schwarz zo Spiša a dejinami starej Panónie popri Jánovi Severinim jezuita Štefan Gažo z Lednice. Evanjelici v tomto období venujú veľkú pozornosť dejinám cirkvi a nazhromaždili veľa materiálu.

Právna veda bola viac presiaknutá myšlienkami „osvietenského“ absolutizmu. Prelom tu znamenajú najmä práce všestranného Adama Františka Kollára obhajujúce právo panovníka na zdanenie cirkevných majetkov a namierené vôbec proti niektorým feudálnym výsadám šľachty. Podobnú tendenciu majú aj diela Jozefa Bencúra. Po A. F. Kollárovi a J. Bencúrovi s duchom „osvietenského“ absolutizmu stretávame sa vo viacerých prácach. Súvisí to aj s novým kurzom na Trnavskej univerzite, na ktorej sa používali učebnice viedenských profesorov Riegra, Lakicsa, Martiniho, Sonnenfelsa a iných, ktorí patrili k ideológom habsburského „osvietenského absolutizmu“. No popri tejto línii bola tu aj línia stará. Trestným právom v duchu Tripartita sa zapodieval Martin Bodo, odborníkom vo zvykovom práve bol Príleský. Na konci storočia ako organizátor vedeckého života, editor a historik práva vynikol osvietenec Martin Kovačič zo Šenkvice. Kovačič vydal aj časť rozsiahlej rukopisnej pozostalosti svojho krajana Gabriela Kolinoviča, ktorý sa zapodieval uhorskými dejinami od konca 17. stor. a nazhromaždil veľa materiálu k dejinám vlády Márie Terézie.

Literárna história má v tomto období prevažne knihopisný a životopisný charakter, záujmové aspekty konfesiónálne (pestovali ich predovšetkým protestanti) alebo uhorské. Z literárnych historikov popri piaristovi Alexovi Horányim najväčšou autoritou bol Pavol Valašský.

Sama literatúra sa v užšom slova zmysle ešte nevzpamätala z úpadku. Prevažná časť produkcie má náboženský charakter a v zatlačenej svetskej literatúre prevláda bezduchá poézia príležitostná. Viac ako v minulosti sa pestuje poézia didaktická. Tu vynikol predovšetkým františkán Hugolín Gavlovič, ktorý nebol bez básnického nadania. Avšak vyššie umelecko-literárne méty začínajú si klásť slovenskí spisovatelia až v osemdesiatych rokoch. Tieto ich snahy súvisia bezprostredne s počiatkami slovenského národného obrodzenia. Vtedy nastáva aj prelom v iných oblastiach vedy a myslenia vôbec.